

ไฟกัส "แนวทางการวิจัยสื่อพื้นบ้าน
เพื่อการพัฒนาชุมชน" แบบเชิงรุก

รศ.ดร.กาญจนา แก้วเทพ

เอกสารประกอบการฝึกอบรมนักวิจัยทีมสื่อพื้นบ้าน
โครงการสังเคราะห์องค์ความรู้เรื่องการใช้และการสร้าง
ความเข้มแข็งแก่การสื่อสารเพื่อการพัฒนาชุมชน

(SC4C)

มีนาคม 2550

ตีพิมพ์ใน กาญจนา แก้วเทพและคณะ การจัดการความรู้เบื้องต้นเรื่อง"การสื่อสารชุมชน โครงการ
เมธีวิจัยอาวุโส ฝ่ายวิชาการ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว) 2551

สารบัญ

1. เรื่องราวความเป็นมาของการทบทวนตัวเอง
2. ภาพถ่ายที่ได้มาจากงานในอดีต
3. กระบวนการดำรงอยู่/สูญสลาย/ปรับตัวของสื่อพื้นบ้านแบบมีพลวัต
4. กระบวนการทำงานวัฒนธรรมเชิงรุก
5. กระบวนการปั้นแตงนักพัฒนาให้เป็นนักวิจัย
6. การศึกษาบริบทชุมชน
7. การศึกษาสื่อพื้นบ้าน
8. การศึกษาต้นทุนทางวัฒนธรรม

โฟกัส "แนวทางการวิจัยสื่อพื้นบ้าน เพื่อการพัฒนาชุมชน" แบบเชิงรุก

กาญจนา แก้วเทพ

1. เรื่องราวความเป็นมาของการทบทวนตัวเอง

ผู้เขียนมีประสบการณ์ตรงกับการสื่อสารพื้นบ้านเพื่อการพัฒนาชุมชนในลักษณะที่เดินสลับซ้ายขวาไปมาระหว่าง "โลกแห่งทฤษฎี" กับ "โลกแห่งปฏิบัติการ" ประสบการณ์แต่ละครั้งกระตุ้นให้เกิดคำถามที่แตกต่างกัน

ในฐานะนักวิชาการที่สนใจการวิเคราะห์แนวเศรษฐศาสตร์-การเมือง-วัฒนธรรม ผู้เขียนเริ่มเผชิญหน้ากับการสื่อสารพื้นบ้านจากโลกแห่งทฤษฎีตั้งแต่ช่วงประมาณปีพ.ศ.2530 เมื่อได้อ่านงานของนักคิดสำนักวัฒนธรรมศึกษาเชิงวิพากษ์ (Critical Cultural Study) เช่น A. Gramsci, R. Williams ฯลฯ ที่เชิญชวนให้นักวิชาการสนใจวัฒนธรรมที่ประชาชนกำลังมีชีวิตอยู่ด้วย (Living culture) (เช่น เมื่อถึงเวลาสงกรานต์ บรรดาคนขับรถแท็กซี่ในกรุงเทพฯ ก็จะต้องกลับไปเล่นสงกรานต์ที่หมู่บ้าน) รวมทั้งข้อเสนอมอง "วัฒนธรรมพื้นบ้าน/สื่อพื้นบ้าน" ที่ก้าวไปไกลกว่า "ตัวผลิตภัณฑ์" (Cultural product) เช่นไม่ดูแต่หยวกกล้วยที่นำมาตกแต่งศพเรียบร้อยแล้ว แต่ให้พิจารณาด้วยแนวทางทฤษฎี **"กระบวนการผลิตและผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดทางวัฒนธรรม"** (Cultural production/reproduction) ฉะนั้น คำถามที่จะตั้งกับการแทงหยวกก็จะมีต่อไปอย่างยืดเยื้อ (โปรดดูรายละเอียดในกาญจนา, "ความรู้พื้นฐานเรื่องงานสื่อพื้นบ้านสานสร้างสุขภาวะ", ใน **ปฐมบทแห่งองค์ความรู้, สพส., 2549**)

อย่างไรก็ตาม ขอยืนยันได้ว่า หากเราสวมแว่นการมอง "สื่อพื้นบ้าน" แบบ "ผลิตภัณฑ์" หรือ "แบบกระบวนการผลิต" อย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่อได้ยืนดูการรำกโตของพี่น้องชาวไทยใหญ่แถบ อ.ฝาง แล้ว รับรองว่า จะเห็นภาพที่แตกต่างกันอย่างแน่นอน

และในช่วงระหว่างปีพ.ศ.2542-2549 ผู้เขียนได้ก้าวเข้าไปสู่ "โลกแห่งประสบการณ์จริง" โดยได้ลงไปดูบ้าง เข้าร่วมบ้างกับสื่อพื้นบ้านประเภทต่างๆ ทั่วทุกภูมิภาคของไทย ทั้งผ่านกิจกรรมการศึกษาวิจัย จนกระทั่งถึงการลงมือทำกิจกรรมการใช้และการพัฒนาสื่อพื้นบ้านเพื่อพัฒนาสุขภาพภาวะของชุมชนภายใต้ร่มของโครงการสื่อสารพื้นบ้านสื่อสารสุข (สพส.) ช่วงเวลาดังกล่าวนับเป็นระยะของการแปลงแนวคิด/ทฤษฎีที่มีอยู่มากมาย ให้ไปเป็น "ภาคปฏิบัติการ" ด้วยการนำแนวคิดดังกล่าวไป "ติดตั้ง/ร่วมเรียนรู้" กับบรรดาศิลปินพื้นบ้าน แกนนำชุมชน ปราชญ์ชาวบ้าน ครูในท้องถิ่น กลุ่มเยาวชน ฯลฯ ผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นก็คือเนื้อหาแนวคิดที่ใช้กันในโครงการสพส. เช่น แนวคิดเรื่อง 4 ฐีของสื่อพื้นบ้าน (รู้จัก/รู้ใจ รู้ใช้ รู้รักษา-พัฒนา) แนวคิดเรื่องการค้นคิดกิจกรรมบนข้อมูลการวิจัย (Action based on research) ฯลฯ ที่แพร่กระจายในเวทีการประชุมระดับต่างๆ ของ สพส.

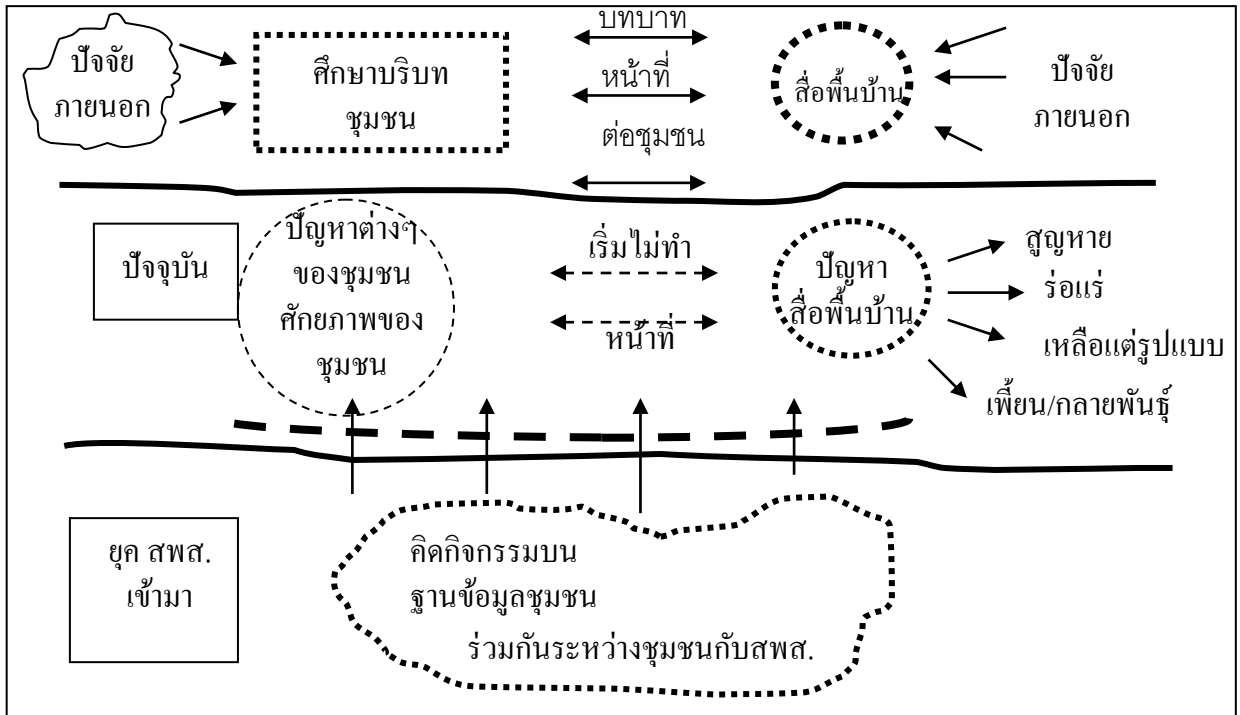
หลังจากเสร็จสิ้นโครงการของสพส. (ในปีพ.ศ.2549) ผู้เขียนก็ได้พบว่า มีความสำเร็จจากภาคีทั่วประเทศประมาณ 70 กว่าโครงการย่อยเกิดขึ้นอย่างล้นหลาม ไม่ว่าจะเป็นกรณีของการรื้อฟื้นสื่อพื้นบ้านที่ใกล้สูญสิ้น การปรับแนวทางของสื่อพื้นบ้านที่เพี้ยนไปจากเดิม การเสริมกำลังความเข้มแข็งโดยเฉพาะด้านศักดิ์ศรีและความมั่นใจให้แก่เจ้าของวัฒนธรรม การขานรับสื่อพื้นบ้านจากเยาวชนในแต่ละท้องถิ่นที่จะเข้ามาสืบทอดมรดกของพวกเขาตามเส้นทางที่บรรพบุรุษได้วางหน้ามา ฯลฯ จนผู้เขียนประหลาดใจว่า แนวคิดทฤษฎีของ Gramsci หรือ R.Williams สามารถใช้การได้จริงๆหรือไม่

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากช่วงเวลาของการทำโครงการเน้นภาคปฏิบัติกิจกรรมแบบสพส. นั้นมีระยะเวลาโครงการละเพียง 1-2 ปี ดังนั้น ภารกิจเร่งด่วนของเจ้าหน้าที่สนามจึงต้องมุ่งเน้นการทำกิจกรรมต่างๆ และยังไม่ค่อยมีเวลามากพอที่จะศึกษาวิจัยงานที่ทำอย่างละเอียดลึกซึ้ง ดังนั้น หลังจากปิดโครงการแล้ว ผู้เขียนจึงอยากจะทำโครงการ "ปั้นรูปนักวิจัยขึ้นมาจากนักพัฒนาวัฒนธรรม" และได้มอบหมายให้เจ้าหน้าที่สนามร่างโครงการศึกษาวิจัยกรณีศึกษาการทำงานวัฒนธรรมเชิงรุกเพื่อทบทวนไตร่ตรองเชิงทฤษฎี (Theoretical Reflection) จากกิจกรรมที่ได้ทำไปแล้ว และผู้เขียนก็ได้เผชิญหน้ากับปรากฏการณ์ที่น่าสนใจอีกแบบหนึ่ง

2. ภาพถ่ายที่ได้มาจากงานในอดีต

ตามปกติ แผนผังคร่าวๆของเนื้อหาความรู้ที่โครงการสื่อพื้นบ้านสื่อสารสุข (สพส.) ใช้ในการจัดเวทีทบทวนร่วมกับชุมชน เพื่อติดตั้งความเข้าใจของชุมชนก่อนที่จะค้นคิดกิจกรรม อันเป็นคำขวัญของสพส.ว่า "ขยับปัญญา ก่อน ค่อยขยับไปเขยื้อนกาย" หรือเป็นการคิดแนวทางการปฏิบัติตามหลักวิชาการ คือ "Action based on Research" เนื้อหาความรู้นี้มีชื่อเรียกว่า "4รู้" (รู้จัก รู้ใจ รู้ใช้ รู้รักษาสื่อพื้นบ้าน)

ภาพที่ 1 เนื้อหาในเวที "4รู้"

จากประสบการณ์การทำงานที่ผ่านมาของสพส. ผู้เขียนพบว่า การติดตั้งความเข้าใจเรื่องปัญหาชุมชนและปัญหาสื่อพื้นบ้าน รวมทั้งความสัมพันธ์ระหว่างสื่อพื้นบ้านกับบริบทชุมชนดังกล่าวมานั้น ทำให้การค้นคิดกิจกรรมนั้น "มีที่มาที่ไป" เป็นการออกแบบการทำกิจกรรมแก้ปัญหาอย่างมีพิมพ์เขียวกำกับอยู่ นั่นเป็น**ด้านคุณูปการ** (contribution) แต่อย่างไรก็ตาม เนื่องจากช่วงเวลาที่ใช้ในการติดตั้งความรู้นั้นกระทำอย่างรวดเร็ว (เช่นภายในวันสองวัน) และอาจจะจัดเวทีได้เพียง 2-3 ครั้ง (เพราะระยะเวลาทำโครงการมีเพียง 1 ปี) ดังนั้น ผู้เขียนจึงได้พบ**ข้อจำกัด** (limit) หลายประการ ดังนี้

(1) **ข้อจำกัดของการศึกษาริบทชุมชนทั้งอดีต/ปัจจุบัน** วิธีการได้ข้อมูลเรื่องบริบทชุมชนนั้น ใช้วิธีการเดียวคือ "การจัดเวทีเสวนา" ที่อาจจะเทียบได้กับ "การสัมภาษณ์รวมหมู่" (Collective Interview) หรือ "การสนทนากลุ่ม" (Focus Group Interview) ซึ่งอาจจะมีผู้มาเข้าร่วมเพียงไม่กี่สิบคน ทำให้ข้อมูลเรื่องบริบทชุมชนตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบันมีเพียงเล็กน้อย ไม่มีความละเอียดละออ นอกเหนือจากเรื่อง "ความจำกัดด้านเวลา" แล้ว อีกปัจจัยหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับความไม่ละเอียดของข้อมูลก็คือ "**เป้าหมายของความต้องการข้อมูลบริบทชุมชน**" นั้น มีเพียงต้องการให้ชุมชนทบทวนการรู้จักตัวเองอย่างคร่าวๆเพื่อการออกแบบค้นคิดกิจกรรมให้เหมาะสมเท่านั้น

(2) **ด้านเดียวของการศึกษาริบทชุมชน** ทั้งๆที่ความจริงแล้ว โครงการสพส.นั้นยึดกุมแนวทางการทำงานพัฒนาแบบ Positive approach กล่าวคือ นักพัฒนาจะมองชุมชนทั้ง 2 ด้านคือ ทั้งด้านที่มี**ปัญหา** (Problem) และ**ศักยภาพในการรับมือกับปัญหา** (Potential) ซึ่งเทียบว่า เวลา

เรามองขวดเหล้าที่กินไปบ้างแล้ว เราจะดูทั้ง "ส่วนที่หมดไป" และ "ส่วนที่เหลืออยู่" รวมทั้งเมื่อเริ่มต้นทำงาน เราก็ต้องเริ่มต้นทำจากส่วนที่เหลืออยู่

แต่อาจจะเนื่องมาจากข้อจำกัดของเวลาและเป้าหมายของการจัดเวทีเสวนาดังที่ได้กล่าวมาแล้ว รวมทั้งอาจจะเป็นทั้ง "วิถีคิดของชาวบ้าน" (และนักพัฒนาด้วย) ที่มักถูกติดตั้งให้มองโลกในแง่ดีที่เห็นปัญหาเป็นหลัก (software เรื่อง "การพลิกวิกฤติให้เป็นโอกาส" ยังไม่ค่อยแพร่หลาย) ปัจจัยทั้ง 3-4 ประการนี้น่าจะเป็นตัวอธิบายเนื้อหาข้อมูลที่ได้จากเวทีเสวนาของชุมชนร่วมกับสพส. ซึ่งยังเน้นหนักไปในเรื่อง "ปัญหาของชุมชน" และค่อนข้างมองข้าม "ศักยภาพของชุมชน" ปრაการณนี้มาตอกย้ำอีกครั้งเมื่อให้เจ้าหน้าที่สนามร่างเค้าโครงการวิจัย ก็แทบจะไม่ปรากฏหัวข้อ "ศักยภาพ/ความพยายามของชุมชนที่จะแก้ไขปัญหาของตนเอง" ก่อนที่จะได้มาพบกับ "หน่วยงานจากภายนอก"

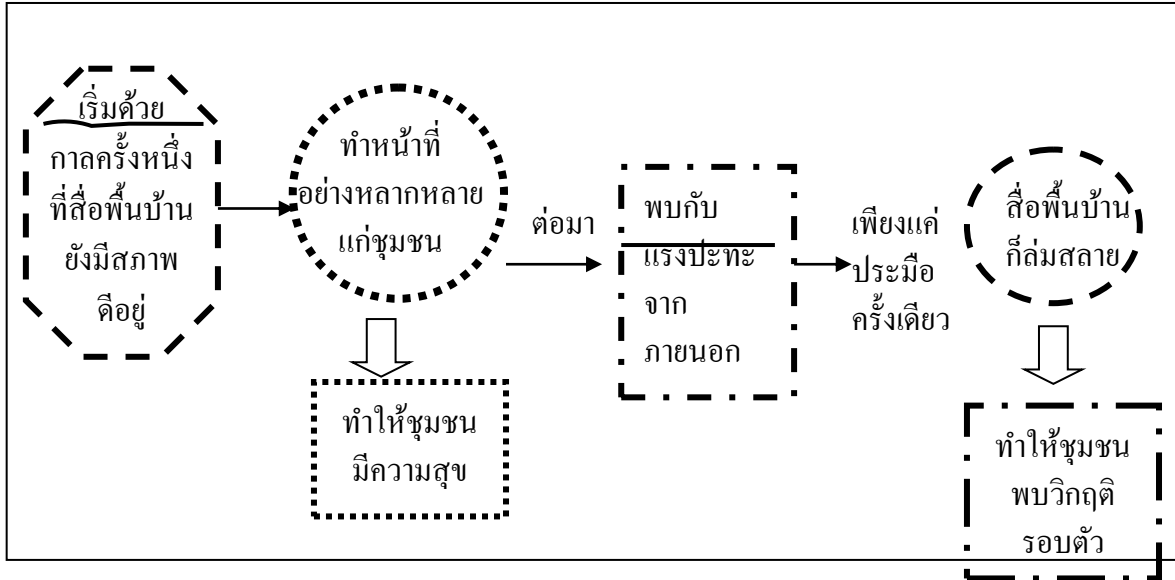
ปัญหาของการมองข้ามศักยภาพของชุมชนนั้น อาจจะไม่ส่งผลกระทบต่อในระยะสั้น คือช่วงที่ชุมชนยังจับมือกับองค์กรภายนอก (เช่นสพส.) ทำกิจกรรมร่วมกันอยู่ หากแต่จะส่งผลกระทบยาว คือช่วงเวลาที่หน่วยงานภายนอกถอนตัวออกไป ชุมชนอาจจะเกิดความรู้สึก/เกิดการรับรู้ที่ "ตัวเองรักษามรดกทางวัฒนธรรมด้วยตนเองไม่ได้ ถ้าไม่มีสพส." เนื่องจากขาด "การฉายภาพส่องให้เห็นศักยภาพของตนเอง" ให้โดดเด่นขึ้นมา

อย่างไรก็ตาม ในกรอบการทำงานที่ผ่านมาของสพส. นั้น ปัญหา "การมองข้ามศักยภาพของชุมชน" (คือการตอบคำถามว่า ชุมชนได้พยายามเอาต้นทุนทางวัฒนธรรมทั้งหมดที่มีมาต่อสู้แก้ไขปัญหา **ก่อนหน้า**ที่จะมาพบกับหน่วยงานภายนอก) ยังไม่ได้ก่อความเสียหายให้กับ "การออกแบบ/ค้นคิดกิจกรรม" มากนัก ก็น่าจะเป็นเพราะ "การมีฉนวนป้องกันความร้อน" ดำรงอยู่ กล่าวคือ วิธีการทำงานของสพส. นั้น จะใช้เวลา "แสวงหาส่วนเดียวที่เป็น **ตัวจริงเสียงจริง** มาเป็นคนค้นคิดกิจกรรมเอง และไปดำเนินการเอง" ดังนั้น แม้ว่า สพส. ซึ่งเป็นหน่วยงานภายนอกอาจจะยังไม่ซาบซึ้งหรือมองเห็นต้นทุนทางวัฒนธรรมได้อย่างกระจ่างใจ แต่คณะทำงานที่เป็นคนของชุมชนเองนั้นน่าจะกระจ่างชัดแล้ว เพราะเขาเป็น "คนวงใน"

(3) **ข้อจำกัดของการศึกษาสื่อพื้นบ้าน** และก็ด้วยข้อจำกัดเรื่องเวลา ทำให้การศึกษาสื่อพื้นบ้านก็พลอยติดโรค "ศึกษาได้ไม่รอบด้าน" ตามไปด้วย ถึงแม้ว่า สพส. จะมีเครื่องมือที่ใช้ในการ "ดึงความรู้ของชุมชน" ออกมาให้เห็นร่วมกัน (Elicited Knowledge) เช่น "การวิเคราะห์คุณลักษณะ" (Attribute Analysis) (โปรดอ่านภาณูญา "การวิเคราะห์คุณลักษณะ" ใน **เริ่มคิดใหม่สู่อำนาจใหม่**, สพส., 2549) แต่ทว่าภายในเวลาเพียง 1-2 ชั่วโมง กลุ่มเวทีเสวนาก็จะทำความรู้จักว่า "แห่งตึกคืออะไร เทศน์มหาชาติมีคุณลักษณะอะไร ดาระเมืองค้ประกอบอะไรบ้าง " อย่างไม่ครบถ้วนสิ้น

(4) **ทำที่ต่อสื่อพื้นบ้าน** หากวิเคราะห์ "วิธีการเล่าเรื่อง" (Narrative analysis) ที่เกิดขึ้นในเวทีเสวนาระหว่างสพส.กับชุมชน โดยเฉพาะในเรื่องตอนที่ว่าด้วย "เส้นทางชีวิตของสื่อพื้นบ้าน" นั้น ก็จะพบแบบแผนการดำเนินเรื่องประมาณนี้คือ

ภาพที่ 2: แบบแผนการเล่าเรื่องเส้นทางชีวิตของสื่อพื้นบ้าน

วิธีการเล่าเรื่องแบบว่า "สื่อพื้นบ้านเจอหมัดของแรงปะทะจากภายนอกไปเพียงแค่ 2-3 หมัดก็จอดแล้ว" นี้ หลังจากที่ผู้เขียนได้อ่านบททวนข้อมูลของ 70 กว่าโครงการในสพส.แล้ว ผู้เขียนก็พบว่า เป็นข้อมูลที่ไม่ตรงกับสภาพความเป็นจริงที่เกิดขึ้น เพราะหลังจากที่สื่อพื้นบ้านต้องปะทะกับพลังภายนอกแล้ว สื่อพื้นบ้านในทั่วทุกภูมิภาคของไทยก็มีปฏิกิริยาที่แตกต่างหลากหลาย อันเป็นไปตามแนวคิดของทฤษฎีวิวัฒนาการศึกษาศาสนาเชิงวิพากษ์ (Critical Cultural Study) กล่าวคือ มีทั้งการต่อรอง (Negotiation) การต่อต้าน (Resistance) การปฏิเสธ (Negation) การยอมรับปรับสภาพระดับหนึ่ง (Accommodation) และอื่นๆ

ตัวอย่างเช่น ในกรณีของสื่อทุ่งตึกที่เป็นศิลปะการร้องรำพื้นบ้านของชุมชนแถบอ.ท่าใหม่ จ.จันทบุรี นั้น (กาญจนา และสุชาดา, "กระบวนการสร้างสรรค์เพื่อสืบทอดวัฒนธรรม: ศึกษากรณีโครงการทุ่งตึกสุขที่ได้รำ", **ปฐมบทแห่งองค์ความรู้**, สพส. 2549) แม้บริบทชุมชนจะเปลี่ยนแปลงมาสู่ความทันสมัย แม้ว่าจะมีสื่อมวลชนสมัยใหม่เช่นวิทยุโทรทัศน์เข้าไป ทำให้คุณเล่นทุ่งตึกหดหายไป แต่ทว่าก็ยังมียุติปินพื้นบ้านบางกลุ่มพยายามที่จะสืบทอดลูกหลานให้มารับมรดกของชุมชนต่อไป นับเป็นเวลาที่ยุติปินพื้นบ้านพยายามยืนหยัดด้วยพลังต่อสู้ของตนเองมากกว่า 10 ปีก่อนหน้าที่จะได้พบกับสพส. หรือกรณีการสืบทอดพิธีสืบชะตาของบ้านวังสิงห์คำ (พัชรินทร์, 2549) ซึ่งค่อยๆ เลื่อนหายไปจากชุมชน ในช่วงเวลาก่อนที่จะมีงานสพส. จะเข้าไปทำงานนั้น บรรดาต้นทุนวัฒนธรรมดั้งเดิมเช่นท่านเจ้าอาวาสวัดก็ได้พยายามที่จะจัดทำกิจกรรมบางอย่างกับกลุ่ม

เยาวชนเพื่ออนุรักษ์ประเพณีของชุมชน แม้ว่าความพยายามดังกล่าวอาจจะยังไม่สำเร็จลุล่วง ดังที่ตั้งเป้าหมายไว้ แต่ "พลังแห่งความเพียรพยายาม" เช่นนั้นก็มิใช่สิ่งที่คุณมองข้าม ไม่ว่าเราจะห่วงใยวิตกกังวลกับการดำรงอยู่ของสื่อพื้นบ้านมากเพียงใดก็ตาม

ในการที่สื่อพื้นบ้านของชุมชนได้ปะทะกับพลังจากภายนอกแล้วจะมีปฏิกิริยาออกมาเป็นรูปแบบใดรูปแบบหนึ่งนั้น ส่วนหนึ่งก็จะขึ้นอยู่กับบรรดา**ตัวแปร**ต่างๆที่เกี่ยวข้องกับการสื่อสารพื้นบ้าน (Folk communication) เช่น **อายุ**ของสื่อที่นั้นยาวนานหรือยังอายุน้อย **ขอบเขต**ที่สื่อที่นั้นกินอาณาเขตครอบคลุมกว้างขวางแค่ไหน **กลุ่มคน**ที่เข้ามาเกี่ยวข้องมีพลังอำนาจเพียงใด **ความสลับซับซ้อน**ของสื่อพื้นบ้านนั้น ฯลฯ ซึ่งตัวแปรเหล่านี้ยังต้องการการค้นคว้าศึกษาวิจัยเพื่อนำผลสรุปมาใช้งานในภาคปฏิบัติการ

ดังนั้น ผู้เขียนจึงใคร่จะขอขีดเส้นได้ว่า ผู้ที่จะศึกษาวิจัยเรื่องสื่อพื้นบ้านเพื่อการพัฒนาชุมชนนั้น จะต้อง "เขม่นมอง" **ต้นทุนทางวัฒนธรรม** (Cultural capital) ซึ่งเป็นแนวคิดสำคัญที่นักวิชาการด้านสังคมวิทยาแห่งวัฒนธรรม (Sociology of Culture) เช่น P.Bourdieu ได้ศึกษาค้นคว้าเอาไว้ เนื่องจาก**ต้นทุนทางวัฒนธรรม**ดังกล่าวจะกลายเป็น "หน้าตัก" สำหรับกระบวนการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอด (Cultural reproduction) ที่บรรดาโครงการหรือกิจกรรมพัฒนาวัฒนธรรมต่างๆจะดำเนินการในลำดับต่อมา

(5) **ท่าทีต่อการทำโครงการจากหน่วยงานภายนอก** ดังที่ได้เกริ่นมาบ้างแล้วว่า หลังจากที่เสร็จสิ้นการทำกิจกรรมกับภาคีในโครงการสพส.แล้ว ก็ได้มีการตกลงกันว่าจะมีการวิจัยเพื่อทบทวนไต่ตรองถอดบทเรียนการทำงานที่ผ่านไปของสพส. โดยเจ้าหน้าที่สพส.จะเป็นผู้ร่างเค้าโครงการวิจัย (research proposal) หลังจากได้อ่านเค้าโครงการวิจัยของเจ้าหน้าที่สนามของสพส.ไป 5-6 คน ผู้เขียนก็พบกับความประหลาดใจว่า ในขณะที่เจ้าหน้าที่สนามจะเขียนถึงบริบทชุมชนหรือคุณลักษณะของสื่อพื้นบ้านเพียงเล็กน้อย ส่วนศักยภาพ/ความพยายามของชุมชนที่เรียกว่า "ต้นทุนทางวัฒนธรรม" ของชุมชนนั้นก็เขียนถึงอย่างน้อยมากหรือแทบไม่ได้เขียนถึงเลย แต่ทว่าเจ้าหน้าที่สนามกลับเขียนถึงบรรดา "กิจกรรมต่างๆของโครงการสพส.ที่เข้าไปทำใน 1 ปี" อย่างละเอียดละออ

ผู้เขียนคาดเดาน่าจะมีเหตุผลหลายประการอยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์นี้ เหตุผลแรกน่าจะเป็นเพราะความหลากหลายมากมีของกิจกรรมในโครงการของภาคี ที่มากันแบบที่เรียกว่า "กองคาราวานกิจกรรม" ทั้งนี้ เนื่องจากการค้นคิดผลิตออกแบบกิจกรรมตามกระบวนการทำงานของสพส.นั้น สร้างมาจาก**ฐานความเข้าใจที่กว้างขวาง**เพราะผ่านการวิเคราะห์ที่ศึกษาร่วมกันของชุมชน เหมือนการออกแบบพิมพ์เขียวที่มีแหล่งข้อมูลกระจายตัวอยู่มาก เมื่อมีกิจกรรมแยกก็น่าจะเขียนถึงได้เยอะเป็นธรรมดา

ส่วนอีกเหตุผลหนึ่งน่าจะเป็นเพราะว่า ช่วงเวลาของการทำกิจกรรมร่วมกับชุมชนใน

โครงการของสพส. นั้น เป็นกิจกรรมที่เจ้าหน้าที่สนามมีชีวิตร่วมอยู่ด้วย (เป็น lived experience) ดังนั้น จากประสบการณ์ตรงของผู้เขียนก็คงทำให้เห็นรายละเอียดได้มาก เพราะได้เห็นด้วยสองตา ได้ยินด้วยสองหู ข้อมูลที่จะนำมาเขียนก็ย่อมมีมากเป็นธรรมดา

นอกจากจะเขียนได้ "มากในเชิงปริมาณ" แล้ว ใน "เชิงคุณภาพ" เนื่องจากผลลัพธ์จากการทำงานของชุมชนร่วมกับโครงการสพส. นั้น ส่วนใหญ่แล้วจะ "ประสบกับความล้มเหลวอย่างเกินความคาดหมาย" ที่ทำให้บังเกิดความรำลึก (ทั้งจากฝ่ายชุมชนและฝ่ายสพส.) ว่า "ปัจจัยชี้ขาดของความล้มเหลว นั้นคือ หน่วยงานสพส." โดยเฉพาะเมื่อเทียบกับช่วงเวลายาวนานที่ชุมชนพยายามต่อสู้ดิ้นรนมา แต่ก็ยังไม่ได้ผล พอมาพบกับสพส. การทำงานกับสื่อพื้นบ้านก็ได้ผลสมดังจินตนา ทั้งๆที่ความจริงแล้ว สพส. อาจจะเป็นเพียง "ประกายไฟเล็กๆสุดท้าย" ที่มาจุดเท่านั้น

จากข้อสังเกตทั้ง 5 ประการที่ผู้เขียนได้บรรยายมานี้ หากกล่าวโดยสรุปด้วยภาษาของช่างภาพก็คือ การเขียนเค้าโครงการวิจัยของงานสนามของสพส. นั้น แม้ว่าจะถ่ายภาพความเป็นจริงมาได้ครบถ้วน คือมีทั้งบริบทชุมชนที่มีการเปลี่ยนแปลงจากอดีต/ปัจจุบัน คุณลักษณะของสื่อพื้นบ้าน รวมทั้งความสัมพันธ์และบทบาทหน้าที่ของสื่อพื้นบ้าน ตลอดจนการออกแบบทำกิจกรรมในโครงการ แต่ทว่าเนื่องจากข้อจำกัดด้านเวลาของการถ่ายภาพ ศักยภาพของตัวเอง (อาจจะเทียบได้กับความเข้าใจด้านการทำงานวัฒนธรรมของเจ้าหน้าที่สนามเอง) จึงทำให้ภาพที่ถ่ายออกมานั้น **ยังมีสัดส่วนที่ผิดเพี้ยนไปจากความเป็นจริง** กล่าวคือ ในขณะที่ของจริงมีขนาดใหญ่ รูปที่ถ่ายออกมากลับเล็ก ส่วนของจริงที่เล็ก กลับมองเห็นว่าใหญ่ในภาพ เป็นต้น

และเมื่อเราได้ลดข้อจำกัดเรื่องเวลาที่มีอย่างเล็กน้อยในการทำโครงการออกไป เมื่อหวนกลับไปทบทวนไตร่ตรองถอดบทเรียนประสบการณ์การทำงานโครงการสพส. ที่ผ่านมานี้ รูปแบบของงานวิจัย ซึ่งมีเป้าหมายหลักคือ ถ่ายภาพการศึกษาให้ได้ใกล้เคียงความเป็นจริงให้มากที่สุด ทั้งเรื่องที่ต้องเห็นรายละเอียดของความเป็นจริงให้ครบถ้วน และยังคงมีสัดส่วนให้ใกล้เคียงกับความเป็นจริงอีกด้วย ข้อเขียนชิ้นนี้จึงจะเป็น "คู่มือการปรับไฟกัส" งานศึกษาวิจัยกระบวนการทำงานวัฒนธรรมเชิงรุก ซึ่งผู้เขียนได้อาศัยฐานความรู้จากการร่วมงานกับทีมงานโครงการสพส. ในช่วง 3 ปีที่ผ่านมา (2546-2549) โดยจะใช้ตัวอย่างจากบรรดาภาคีกว่า 70 โครงการของสพส. อย่างไรก็ตาม ข้อเขียนชิ้นนี้ก็เป็นเพียง "ตัวโน้ตตัวแรกของเสียงเพลงแห่งแนวทางการศึกษาวิจัยกระบวนการทำงานวัฒนธรรมเชิงรุก" เท่านั้น

ต่อจากนี้ ผู้เขียนจะประมวลคู่มือแนวทางในการศึกษาวิจัยสื่อพื้นบ้านด้วยกระบวนการทำงานเชิงรุก แต่ทว่าก่อนจะถึงตัวคู่มือซึ่งมีลักษณะเป็น "เชิงปฏิบัติ" (practice) ผู้เขียนจะขอเคลียร์พื้นที่ความเข้าใจผู้อ่านใน 2 เรื่อง เรื่องแรกคือ ความเข้าใจเรื่องการดำรงอยู่/สูญสลายของสื่อพื้นบ้านอย่างมีพลวัต และเรื่องที่สองคือ ความเข้าใจเรื่องกระบวนการทำงานวัฒนธรรมเชิงรุกแบบย่อๆพอสังเขป

3. กระบวนการดำรงอยู่/สูญสลาย/ปรับตัวของสื่อพื้นบ้านแบบมีพลวัต

เพื่อให้การศึกษาสื่อพื้นบ้านเป็นไปอย่างมีมิติเชิงประวัติศาสตร์ (Historical dimension) และมีมิติเชิงสังคม (Sociological dimension) ไปพร้อมๆกัน ผู้เขียนจะขอให้ภาพร่างแบบแผนทั่วไปของเส้นทางชีวิตแห่งการดำรงอยู่/สูญสลาย/ปรับตัวของสื่อพื้นบ้าน ดังนี้ (ดูภาพที่ 3 ประกอบ)

เริ่มจากบริบทของชุมชนในอดีต สื่อพื้นบ้านทั้งหลายจะเป็นสื่อที่มีอยู่ประเภทเดียวในชุมชน ถึงแม้ว่าในแต่ละท้องถิ่นจะมีสื่อพื้นบ้านอยู่หลายชนิด แต่ทว่าจะมีการจัดแบ่งทั้งเวลา/สถานที่ กลุ่มคน กิจกรรม ฯลฯ แบบไม่ทับเส้นทางกัน ตัวอย่างเช่น ประเพณีทำบุญทั้ง 12 เดือนของพี่น้องชาวอีสาน (ที่เรียกว่า "ฮีต 12") และเมื่อมีแต่สื่อพื้นบ้านเพียงเจ้าเดียวในตลาด สื่อพื้นบ้านจึงสามารถจะผูกขาดกลุ่มผู้ชมได้ทุกรุ่นทุกเพศทุกวัย ดังนั้น บรรดาสื่อพื้นบ้านเช่น คำขอลโนรา หมอลำ เท่งตึก ฯลฯ จึงมีผู้ชมแบบ "เด็กดูได้ ผู้ใหญ่ดูดี ผู้หญิงดูได้ ผู้ชายดูดี" แทบทั้งสิ้น

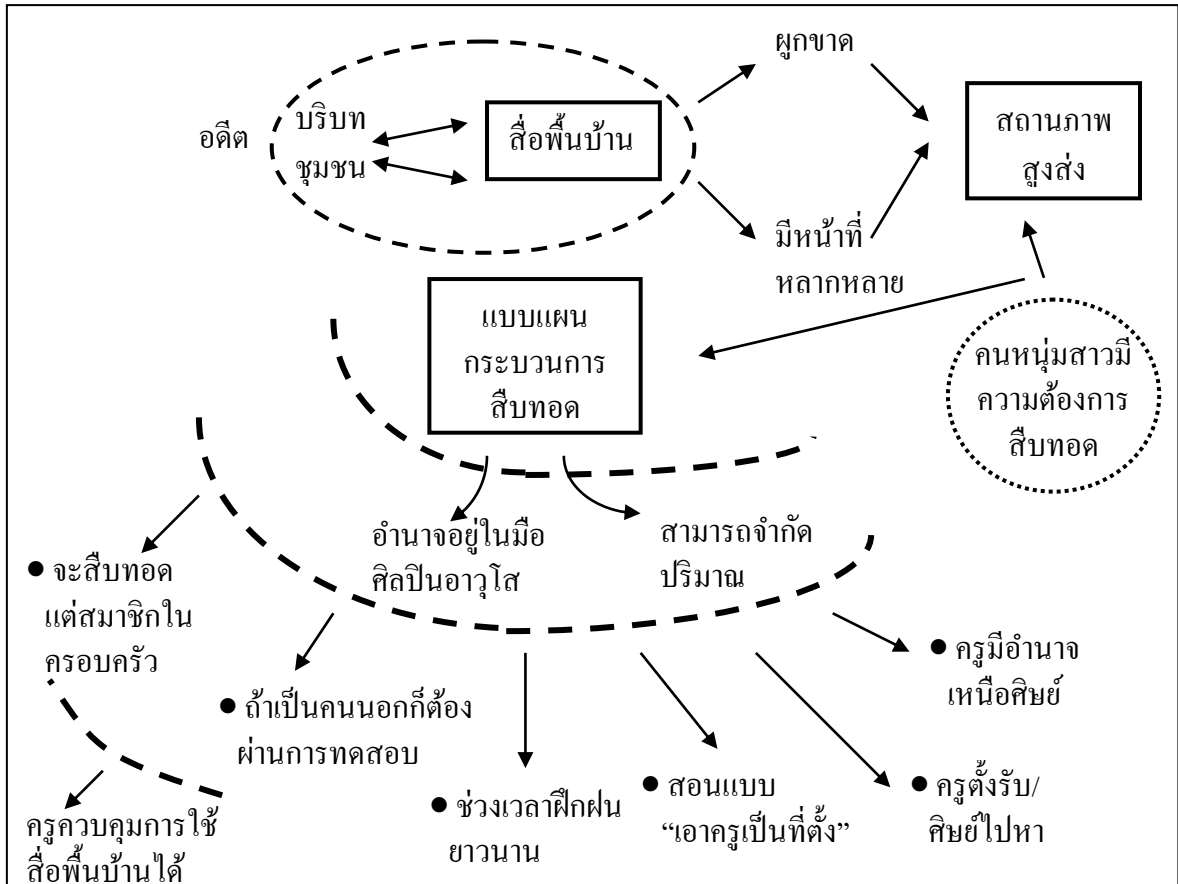
และในขณะที่มีสื่อพื้นบ้านเพียงประเภทเดียวในชุมชน หน้าที่ของสื่อพื้นบ้านหรือศิลปินพื้นบ้านจึงมีบทบาทหน้าที่หลากหลาย (Multifunction) ไม่ว่าจะเป็นหน้าที่สำคัญทั้ง 4 แบบของสื่อสารมวลชน (ส่งข่าวสารเผ่าระวัง /ให้ความรู้-การศึกษา/ ถ่ายทอดมรดกทางวัฒนธรรม/ ให้ความบันเทิง) และแถมพหน้าที่อย่างอื่น ๆ มากอีกยาวเหยียด เช่น สร้างอัตลักษณ์ เสริมขวัญและกำลังใจ วิชาภษวิจารณ์ผู้มีอำนาจ อบรมบ่มเพาะศีลธรรม ปลดปล่อยพลังทางเพศ ฯลฯ ซึ่งหน้าที่อันหลากหลายนี้มีประจักษ์พยานยืนยันจากคำเรียก "ศิลปินพื้นบ้าน" ที่แสดงถึงการมีหลายบทบาทมากหน้าที่ เช่น ครูหมอลโนรา (เป็นทั้ง "ครู" ทั้ง "หมอ") แม่ครูเพลงซอ (เป็นทั้ง "แม่" ทั้ง "ครู") เป็นต้น

ผลพวงที่เกิดตามมาจากการเป็นสื่อประเภทเดียวในชุมชน พร้อมมีบทบาทหน้าที่ที่หลากหลายของสื่อพื้นบ้านนั้น มีอยู่หลายประการ ประการแรก ก็คือ สถานภาพที่สูงส่งของศิลปินพื้นบ้าน เพราะไหนจะมีความสำคัญอยู่หลายประการ และแถมยังมีอยู่เจ้าเดียวในตลาด ตัวอย่างสถานภาพที่สูงส่งของสื่อ/ศิลปินพื้นบ้านนั้นมีตัวชี้วัดอยู่อย่างหลากหลาย เช่น ในภาคใต้เมื่อครั้งอดีตนั้น ยามที่จะสู่ขอลูกสาวใครมาตักแต่งเป็นภรรยา ฝ่ายพ่อผู้หญิงจะออกปากถามว่า "ฝ่ายชายนั้นรำโนรากับลั่นทมลั่นควายเป็นหรือเปล่า" ซึ่งหากมีคุณสมบัติ 2 ประการนี้อยู่ แสดงว่ามีปัญญาเลี้ยงดูลูกสาวของเขาได้ หรือธรรมเนียมการไปว่าจ้างโนรามมาแสดงนั้น ฝ่ายเจ้าภาพจะต้องทำ "ขันหมาก" ไปเป็นสัญญาหรือมิฉะนั้นก็ต้องปลุกโรงให้โนราเล่น อันแสดงถึงการเห็นคุณค่าของสื่อพื้นบ้าน มิใช่ว่ามีเงินก็จะฟาดหัวหรือว่าจ้างมาเล่นได้ทันทีเลย

เมื่อเกิดผลพวงในเรื่องสถานภาพที่สูงส่ง และมีเงื่อนไขที่เอื้ออำนวยคือเป็นสื่อแบบเจ้าเดียวในชุมชน ก็ทำให้เกิดผลสืบเนื่องตามมา กล่าวคือ ทำให้มีความต้องการสูง (demand) ที่จะเข้ามาสืบทอดร่วมเป็นศิลปินพื้นบ้านอย่างต่อเนื่อง (เชกเช่นเดียวกับเด็กๆในปัจจุบันอยากเป็นดารา

นักร้อง นางแบบ ดีเจ ฯลฯ) สภาวะที่มีอุปสงค์มาก (demand) แต่มีอุปทานน้อย (supply) ก็ทำให้อำนาจกระบวนการสืบทอดศิลปินรุ่นใหม่มีน้อยในกำมือของศิลปินรุ่นอาวุโส และส่งผลสะท้อนต่อไปยังแบบแผนและรูปแบบของกระบวนการสืบทอดดังแสดงในภาพที่ 3

ภาพที่ 3: เส้นทางการชีวิตของสื่อพื้นบ้าน

แต่ในสภาพการณ์ปัจจุบัน เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงขึ้นเมื่อมีสื่อสมัยใหม่หลังไหลเข้าไปในชุมชน ทำให้สื่อพื้นบ้านมิใช่สื่อผูกขาดเจ้าเดียวอีกต่อไป แกรมสื่อสมัยใหม่ยังมีพลาณภาพที่จะดึงดูดเด็กและเยาวชนคนรุ่นใหม่ออกจากสื่อดั้งเดิมไปมากขึ้นทุกที

พร้อมกันนั้น ความทันสมัยก็นำพาเอาการเกิดสถาบันใหม่ๆ เข้ามา เช่น โรงเรียน โรงพยาบาล ฝ่ายปกครอง โรงงานอุตสาหกรรม ฯลฯ ซึ่งสถาบันแบบใหม่เหล่านี้ได้เข้ามาช่วงชิง "บทบาทหน้าที่ที่สื่อพื้นบ้าน" เคยจับจองอยู่ จนทำให้สื่อพื้นบ้านจำนวนมากหมดบทบาทหน้าที่ที่เคยปฏิบัติ และเมื่อหมดหน้าที่ก็พลอยทำให้หมดความสำคัญตามไปด้วย

การเปลี่ยนแปลงที่เริ่มต้น ณ จุดเริ่มแรกของสายโซ่ที่ระโยงระยางก็เริ่มส่งแรงกระเพื่อมไปถึงส่วนประกอบอื่นๆ ที่ตามมา กล่าวคือ เมื่อผูกขาดก็ไม่ได้ แกรมหมดบทบาทความสำคัญลงทุกที สถานภาพของสื่อพื้นบ้านจึงตกต่ำลง โดยเฉพาะในสายตาของคนหนุ่มสาวที่อาจจะ

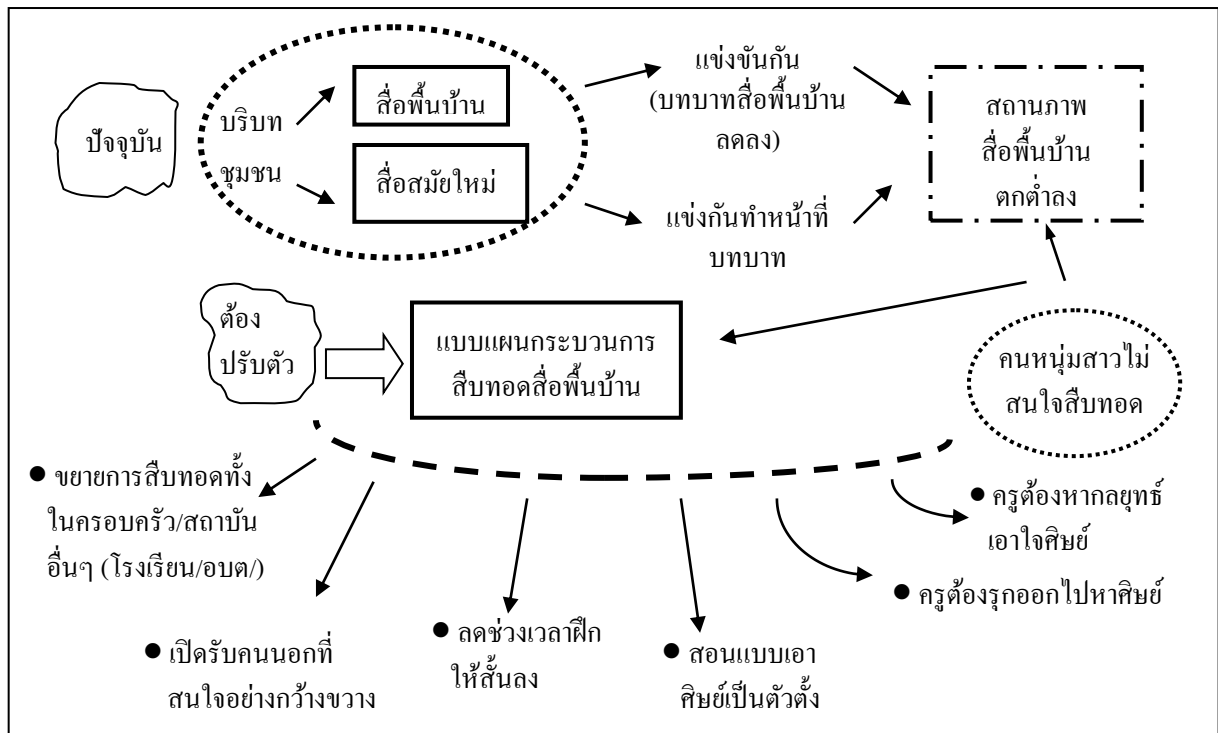
ปฏิกริยาหลายๆแบบ เช่น

- เริ่มจากทัศนคติที่เห็นว่า สื่อบ้านเป็นเรื่องเขย ล้าสมัย
- แม้แต่ลูกหลานของศิลปินที่อาจจะยังเห็นคุณค่าของสื่อบ้านอยู่ แต่ก็เห็นว่าจะสืบทอดต่อไปเป็นอาชีพเลี้ยงชีวิตไม่ได้ในอนาคต
- หรืออาจจะมีเด็กเยาวชนบางกลุ่มที่มีจิตใจรักชอบสื่อบ้าน แต่เงื่อนไขไม่เอื้ออำนวยให้ฝึกหัดเพราะต้องใช้ชีวิตในโรงเรียนเป็นส่วนใหญ่

ฯลฯ

ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว โครงการสพส.ได้พบว่า บุคลากรที่มีจิตใจรักและผูกพันกับสื่อบ้าน เช่น ศิลปินพื้นบ้าน ประชาชนชาวบ้าน แกนนำชุมชน ผู้เฒ่าผู้อาวุโส ครู ฯลฯ ได้พยายามที่จะตอบรับปรับตัวกับกระแสการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวในหลายรูปแบบ ดังที่แสดงในภาพที่ 4

ภาพที่ 4: กระบวนการดิ้นรนของสื่อบ้าน

จากแผนภาพที่แสดงมานั้น จะเป็นโจทย์ข้อใหญ่สำหรับการศึกษาวิจัยเรื่องการดำรงอยู่ของสื่อบ้านว่า มีส่วนประกอบย่อยส่วนใดในแผนภาพที่เราไม่อาจจะปรับเปลี่ยน/แก้ไขได้ (Uncontrollable factor) เช่นการเข้ามาของสื่อสมัยใหม่ที่เราไม่อาจจะขับไล่ไสส่งให้ออกไปได้ และการช่วงชิงแข่งขันระหว่างสื่อสมัยใหม่กับสื่อดั้งเดิมก็คงมีอยู่ต่อไป แต่ก็มีปัจจัยเงื่อนไขอะไรบางอย่างที่อยู่ในวิสัยที่อาจจะปรับเปลี่ยนแก้ไขได้ เช่น จะมีวิธีการฟื้นฟูสถานภาพของสื่อบ้านให้สูงส่งขึ้นมาดังเดิมได้หรือไม่ จะมีการเพิ่มพูนบทบาทหน้าที่ของสื่อบ้านให้ตอบรับกับปัญหาใหม่ๆของ

ชุมชนได้หรือไม่ (เช่น หน้าที่ด้านสุขภาพะ หน้าที่ในการเป็นภูมิคุ้มกันปัญหาของเยาวชน ฯลฯ) รวมทั้งการปรับเปลี่ยนแบบแผน/รูปแบบของการสืบทอดสื่อพื้นบ้าน เนื่องจาก**ศักยภาพในการสืบทอดของสื่อพื้นบ้านนั้นเป็นปัจจัยค่าประกันความยั่งยืนของสื่อพื้นบ้านเอง** รวมทั้งเป็นโจทย์ที่ท้าทายว่า จากเดิมที่ดูเหมือนสื่อพื้นบ้านจะดำรงอยู่ท่ามกลางสภาวะที่เสียบสงบ ปราศจากคลื่นลมรบกวน แต่ปัจจุบันและอนาคต สื่อพื้นบ้านจะสามารถดำรงอยู่ท่ามกลางการแข่งขันของสื่ออื่นๆ และท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา เสมือนการยืนต้านอยู่ในท่ามกลางท้องทะเลที่ปั่นป่วนด้วยพายุและคลื่นลมได้หรือไม่/อย่างไร

4. กระบวนการทำงานวัฒนธรรมเชิงรุก

ในทัศนะของโครงการสพส. จะถือว่า "สื่อพื้นบ้าน" หรือหากกล่าวให้เต็มยศน่าจะเรียกว่า "การสื่อสารพื้นบ้าน" นั้น เป็นส่วนเล็ยวหนึ่งของ "วัฒนธรรมพื้นบ้าน" (ซึ่งมีองค์ประกอบพื้นบ้านอื่นๆอยู่ด้วย) และเมื่อคณะทำงานของสพส. นำเอาประสบการณ์ของตนเองไปเล่าสู่กันฟังให้บุคคลภายนอกได้รับรู้ ก็ได้มีผู้ชานนามวิธีการทำงานวัฒนธรรมของสพส.ว่าเป็น "กระบวนการทำงานวัฒนธรรมเชิงรุก"

กระบวนการทำงานวัฒนธรรมเชิงรุกของสพส.นี้มีที่มาจากศาสตร์ด้านการสื่อสาร (นิเทศศาสตร์) (Communication study) และมีแนวคิดทฤษฎีวิวัฒธรรมศึกษาเชิงวิพากษ์หนุนหลังอยู่ โดยที่การศึกษาสื่อ/วัฒนธรรมพื้นบ้านของศาสตร์ด้านการสื่อสารนั้นเป็นสาขาวิชารุ่นน้องที่ได้เรียนรู้จากบรรดาศาสตร์รุ่นพี่ที่ได้เดินลวงหน้ามาก่อน ดังนี้

(1) การศึกษาวัฒนธรรมพื้นบ้านจากสาขาคติชนวิทยาและภาษาท้องถิ่น

สาขาวิชาการที่ให้ความสนใจกับงานศึกษาสื่อพื้นบ้านเป็นสาขาแรกๆ นั้นได้แก่สาขาคติชนวิทยาและภาษาท้องถิ่น **วัตถุ**ที่คติชนวิทยาสนใจนั้นจะได้แก่บรรดาวัฒนธรรมพื้นบ้านของสังคมมุขปาฐะ เช่น นิทานพื้นบ้าน ของเล่นพื้นบ้าน พิธีกรรม วัตถุเครื่องใช้พื้นบ้าน ภาษิต/คำพังเพย ฯลฯ ส่วน**วิธีวิทยา**ที่ใช้ศึกษาในระยะเริ่มแรกนั้นก็จะเป็นการเก็บรวบรวมและจำแนกแจกแจงประเภทวัตถุที่กล่าวมาข้างต้นซึ่งเริ่มสูญสลายไปอย่างรวดเร็วเมื่อสังคมเกษตรก้าวเข้าสู่การเป็นสังคมสมัยใหม่ การเก็บรวบรวมดังกล่าวนี้มีคุณูปการอย่างยิ่งในอนุรักษ์รักษามรดกทางวัฒนธรรมเอาไว้

หากพิจารณาจากสายตาของศาสตร์ด้านการสื่อสาร ซึ่งจะพิจารณาปรากฏการณ์ด้านการสื่อสารด้วยสูตร

S-M-C-R

 (ผู้ส่ง-สาร-สื่อ-ผู้รับ) การทำงานของนักคติชนวิทยาและภาษาท้องถิ่นจะอยู่ในระดับของการเก็บรวบรวมและจำแนก "ตัวบท" (Text) ซึ่งรวมเอา "สื่อและสาร" เข้าไว้

(2) การศึกษาวัฒนธรรมพื้นบ้านจากสาขามานุษยวิทยา

สาขาวิชาการต่อมาที่นักนิเทศศาสตร์ได้เจริญรอยตามคือสาขามานุษยวิทยา **วัตถุดิบ**ที่นักมานุษยวิทยาศึกษาคือ "วัฒนธรรมและคนในวัฒนธรรม" นั้น ซึ่งหากพิจารณาจากกรอบของนักนิเทศศาสตร์ที่กล่าวมาข้างต้น การศึกษาของนักมานุษยวิทยาก็จะขยายขอบเขตออกไปครบธาตุทั้งสี่ คือ S-M-C-R และนอกจากนั้น **วิถีวิทยา**ของนักมานุษยวิทยานั้นยังเน้นการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบของวัฒนธรรมหนึ่งๆกับบริบทแวดล้อมที่เรียกว่า "ความสัมพันธ์ระหว่างตัวบทกับบริบท" (text-context relationship) ดังนั้น หากหยิบยกนิทาน พิธีกรรม ตำนาน ความเชื่อ ฯลฯ ซึ่งเป็นส่วนเสี้ยวหนึ่งของวัฒนธรรมขึ้นมาศึกษา นักมานุษยวิทยาก็จะต้องพิจารณาบริบทแวดล้อมด้วย เช่น ในพื้นที่แถบลุ่มทะเลสาบสงขลามีคนน้ำจืดจำนวนมาก นิทานพื้นบ้านในแถบนี้จึงเป็นเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างคนกับนก เป็นต้น

และก้าวที่ยาวๆอีกก้าวหนึ่งของ**วิถีวิทยา**ที่สาขาวิชามานุษยวิทยานำมาใช้ก็คือ การนำเอาทฤษฎีต่างๆมาใช้วิเคราะห์ปรากฏการณ์หรือข้อมูล เริ่มตั้งแต่ทฤษฎีเรื่องวัฒนธรรมเป็นภาพสะท้อนของโลกแห่งความเป็นจริง (Reflection Theory) ทฤษฎีบทบาทหน้าที่ของวัฒนธรรมต่อชุมชน (Functionalism) ทฤษฎีโครงสร้างนิยม (Structuralism) คุณูปการของการนำเอาทฤษฎีเหล่านี้มาใช้ทำให้สามารถมองส่องผ่านทะลุชั้นที่หยาบหนาของข้อมูลเข้าไปเห็นภายใน เสมือนเวลาที่มีการใช้รังสีเอกซ์เรย์ส่องดูอวัยวะภายในร่างกาย

อย่างไรก็ตาม ท้าบั้งคับพื้นฐานประการหนึ่งของนักมานุษยวิทยาในเรื่องความสัมพันธ์ระหว่าง "ผู้ที่ศึกษา" กับ "สิ่งที่ศึกษา" ก็คือ ผู้ที่ศึกษานั้นจะไม่เข้าไปก้าวก่ายแทรกแซงในวัฒนธรรมของชุมชนที่กำลังศึกษา ทั้งนี้อาจจะเนื่องจากความเข้าใจที่ว่า กระบวนการเปลี่ยนแปลงปรับทางวัฒนธรรมนั้นน่าจะเกิดมาจากพลวัตภายในชุมชนนั่นเอง (Endogeneous Factors) การเข้าไปแทรกแซงของภายนอก (External intervention) น่าจะสร้างผลเสียให้กับกระบวนการปรับตัวทางวัฒนธรรมมากกว่าจะเป็นผลดีดังที่ปรากฏอยู่เป็นเนืองๆ ว่า เมื่อชุมชนดั้งเดิมที่ใดเปิดมารับสัมผัสกับโลกภายนอก ก็มักจะสร้างความสูญเสียให้แก่ชุมชนนั้นมากกว่าจะเกิดผลดี (ในโอกาสต่อไป ผู้เขียนจะได้ทบทวนเรื่อง "บทบาทของบุคคลภายนอกต่องานวัฒนธรรมชุมชน" อย่างละเอียด)

(3) การศึกษาวัฒนธรรมชุมชนจากด้านนิเทศศาสตร์

เนื่องจากสาขาด้านการสื่อสารนั้นเป็นศาสตร์รุ่นน้อง จึงได้รับมรดกทั้งเรื่อง**วัตถุดิบ**ที่จะใช้ศึกษาและ**วิถีวิทยา**จากศาสตร์รุ่นพี่ จนกระทั่งได้พัฒนาลักษณะเฉพาะของตนเองขึ้นมา และในศาสตร์ด้านการสื่อสารที่เข้าไปศึกษาวัฒนธรรม/สื่อพื้นบ้านนั้นก็มิอยู่หลายแนวทาง เช่น แนวทางการสื่อสารเพื่อการพัฒนาที่สนใจการนำพลังจากตัวสื่อพื้นบ้านมาใช้ในการพัฒนาชุมชนด้านต่างๆ เป็นต้น

สำหรับแนวทางของโครงการสพส. ซึ่งเป็นพื้นที่รวมตัวกันของนักนิเทศศาสตร์และนักพัฒนากลุ่มหนึ่งที่มีความสนใจในเรื่องการสื่อสารพื้นบ้านนั้น ได้รับมรดกต่อมาจากงานศึกษาของนักมานุษยวิทยาใน 2 แง่มุม แง่มุมแรกคือ **การวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างตัวบทกับบริบทชุมชน** แง่มุมที่สอง คือ การนำเอาทฤษฎีหลายๆทฤษฎีมาวิเคราะห์ปรากฏการณ์ด้านวัฒนธรรม

ในเรื่องของกลุ่มก้อนทฤษฎีนั้น นอกจากจะหยิบยืมทฤษฎีที่รุ่นพี่นักมานุษยวิทยานำมาใช้คือ ทฤษฎีหน้าที่นิยม ทฤษฎีภาพสะท้อน ทฤษฎีโครงสร้างนิยมแล้ว กลุ่มนักนิเทศศาสตร์ในโครงการสพส.ยังได้เพิ่มเติมทฤษฎี "วัฒนธรรมศึกษาเชิงวิพากษ์" (Critical Cultural Study) ซึ่งมีใจความสำคัญเกี่ยวกับการดำรงอยู่ของวัฒนธรรมว่า *วัฒนธรรมใดจะสามารถดำรงอยู่ได้ก็ต่อเมื่อสามารถสืบทอดกระบวนการผลิตซ้ำได้อย่างต่อเนื่องเท่านั้น (Cultural Reproduction)*

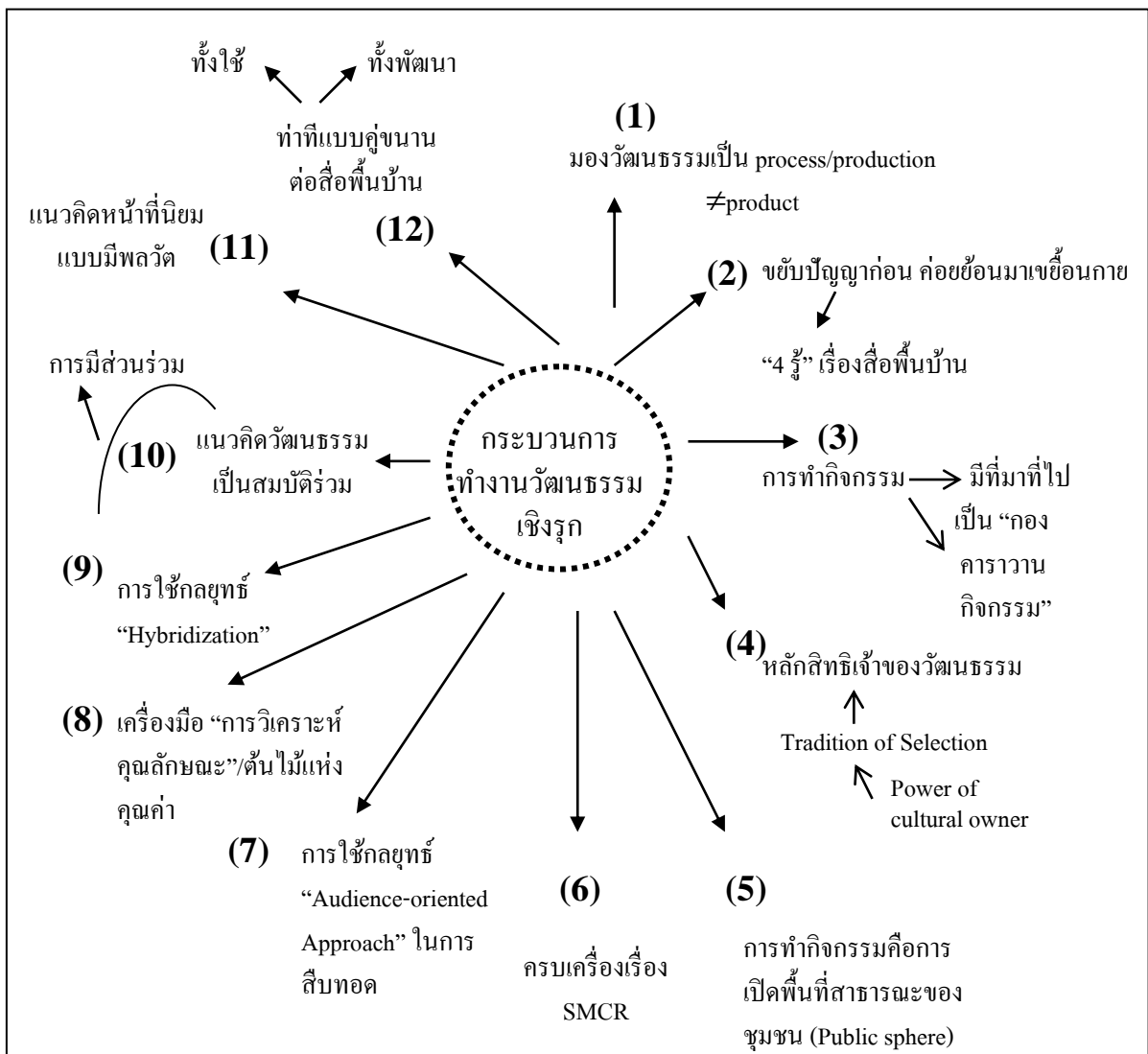
อีกก้าวหนึ่งที่กลุ่มนักวิชาการในโครงการสพส.ได้ก้าวแยกออกไปจากรุ่นพี่นักมานุษยวิทยาก็คือ **การจัดความสัมพันธ์ระหว่าง "ผู้ที่ศึกษา" กับ "สิ่งที่ศึกษา"** ทั้งนี้ เพราะบทเรียนของงานวิจัยด้านการสื่อสารพื้นบ้านเพื่อการพัฒนา เช่น Jayaweera (1991) ได้รวบรวมกรณีศึกษาจาก 4 ประเทศ คือ เม็กซิโก เบนกอลตะวันตกในอินเดีย ทมิฬนาฑูในศรีลังกา และฟิลิปปินส์ และพบว่า กระบวนการทำงานทั้งด้านการรื้อฟื้น การปรับประยุกต์ การส่งเสริมสื่อพื้นบ้านนั้นล้วนแล้วแต่ต้องมีบทบาทของ "บุคคล/หน่วยงานภายนอก" (External intervention) เช่น กลุ่มนักศึกษา พระสงฆ์/มิชชันนารี กลุ่มอาสาสมัครจากเมือง ฯลฯ เข้าไปช่วยจุดประกายไฟทั้งสิ้น ดังนั้น โครงการสพส.จึงกำหนดทำที่ว่า คณะทำงานจะไม่เพียงแต่ "เฝ้ามองดู/ศึกษา/และวิเคราะห์ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น" เท่านั้น หากแต่จะ "เข้าไปมีส่วนร่วมเปลี่ยนแปลงปรากฏการณ์" นั้นด้วย

แต่ในอีกด้านหนึ่ง โครงการสพส.ก็ตระหนักถึง "หลุมพราง" ที่เป็นอันตรายจากการแทรกแซงของปัจจัยภายนอกที่นักมานุษยวิทยาได้ตักเตือนเอาไว้ ดังนั้น ในขณะที่กลุ่มนักวิชาการนิเทศศาสตร์เพื่อการพัฒนาของสพส.ได้ตอบใจหทัยข้อแรกที่ว่า "ควรหรือไม่ควร" ที่จะเข้าร่วมกับความพยายามในการต่อสู้ทางวัฒนธรรมของสื่อพื้นบ้าน คำตอบก็คือ "เราในฐานะบุคคลภายนอกจะเข้าร่วมอย่างแน่นอน" ในลำดับต่อมา สพส.ก็ต้องทำการบ้านตอบใจหทัยข้อต่อไปที่ว่า "แต่รูปแบบ/แบบแผนการเข้าร่วมนั้นจะต้องเป็นไปอย่างไร จึงจะสร้างแต่คุณูปการมิใช่หายนะ" ซึ่งคำตอบของใจหทัยข้อที่สองนี้ก็ไ้แก่แนวคิดหลักๆ เช่น การเคารพและยึดมั่นในหลักการ "สิทธิของเจ้าของวัฒนธรรม" การจัดความสัมพันธ์แบบเสมอภาค/เคียงบ่าเคียงไหล่ระหว่างสพส.กับชุมชน ฯลฯ และในการปฏิบัติงานของคณะกรรมการและเจ้าหน้าที่สนามของสพส. ก็คือ ประสพการณ์การลองผิดลองถูกและการเก็บรับบทเรียนว่าจะ "แปรแนวคิด" ดังกล่าวไว้ให้ออกมาเป็น "รูปธรรมการ

ปฏิบัติจริง" ได้อย่างไร รวมทั้งการแสวงหาบทเรียนเรื่องการจัดรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างสื่อ
พื้นบ้านกับปัจจัยภายนอกอย่างอื่น ๆ (เช่น สื่อมวลชน) ให้แตกต่างจากที่เคยเป็นมา

สพส.เรียกวิธีการทำงานทั้งหมดที่กล่าวมาข้างต้นนี้ว่า "กระบวนการทำงานวัฒนธรรมเชิง
รุก" ซึ่งในเบื้องต้นนี้ สพส.ได้บทสรุปคร่าวๆว่า **คุณลักษณะของกระบวนการทำงานวัฒนธรรม**
เชิงรุกนั้นน่าจะมีแนวคิด/องค์ประกอบย่อยๆประมาณ 12 องค์ประกอบย่อยๆที่ทำงานประสานกัน
เป็นโครงข่าย ดังนี้

ภาพที่ 5: 12 คุณลักษณะของกระบวนการทำงานวัฒนธรรมเชิงรุก

คุณลักษณะสำคัญทั้ง 12 ประการของกระบวนการทำงานวัฒนธรรมเชิงรุกที่โครงการ
สพส.ใช้เป็นกระบวนการหลัก ได้แก่

(1) มอง "สื่อพื้นบ้าน/วัฒนธรรม" ให้เป็น "กระบวนการ" การพิจารณา "วัฒนธรรม/สื่อพื้นบ้าน" ทุกชนิดให้ก้าวเลยจากการมองเป็น "ผลิตภัณฑ์" (product) เช่น เสื้อผ้า อาหาร เครื่องดนตรี ฯลฯ หากแต่จะมองให้เป็น "กระบวนการผลิตวัฒนธรรม/สื่อพื้นบ้าน" นั้นๆ ดังนั้น คำถามที่ใช้พิจารณาการศึกษาสื่อพื้นบ้านก็จะเปลี่ยนแปลงไป (โปรดดู กาญจนนาและคณะ, "ขยับปัญญา ก่อน ค่อยย้อนมาเขยื้อนกาย" ใน **เริ่มคิดใหม่สู่ทำใหม่**, สพส., 2549)

(2) **ขยับปัญญา ก่อน ค่อยย้อนมาเขยื้อนกาย** คุณลักษณะนี้น่าจะเป็นอีกจุดหนึ่งที่สร้างความแตกต่างระหว่างการทำงานวัฒนธรรมเชิงรุกกับเชิงอนุรักษ์ เนื่องจากการทำงานเชิงอนุรักษ์นั้นมักจะต้องเผชิญหน้ากับภาวะวิกฤติเร่งด่วน คือการสูญสลายของสื่อ/วัฒนธรรมพื้นบ้าน ดังนั้น กิจกรรมที่งานอนุรักษ์จัดทำจึงมักเป็นงานแสวงหา รวบรวม จัดเก็บ ซึ่งเป็นความจำเป็นในระดับเบื้องต้น แต่ทว่าอาจจะไม่พอเพียงในระดับต่อไป

ส่วนเป้าหมายของการทำงานวัฒนธรรม/สื่อพื้นบ้านเชิงรุกคือการก้าวต่อไปจากขั้นตอนของการอนุรักษ์ฟื้นฟู เป็นการทำงานเพื่อมุ่งการสืบทอด การปรับประยุกต์ และการส่งเสริมเผยแพร่เพื่อการธำรงรักษาความยั่งยืนของสื่อพื้นบ้าน แต่ทว่า การที่จะขยับเข้าไปเกี่ยวข้องกับเนื้อตัวของสื่อพื้นบ้านเพื่อจะสืบทอด ปรับประยุกต์ หรือส่งเสริมเผยแพร่นั้น จะต้องมีความรอบคอบระมัดระวังที่จะไม่ไปสร้างความสูญเสียให้แก่ตัวสื่อพื้นบ้านเอง ดังนั้น กระบวนการทำงานนี้จึงต้องเน้น "การขยับปัญญาเสียก่อน" คือการสร้าง ความเข้าใจเกี่ยวกับสื่อพื้นบ้านและปัจจัยที่เกี่ยวข้องให้ถ่องแท้เสียก่อน ในการนี้ เครื่องมือชิ้นแรกๆ ที่ทางโครงการ สพส. นำมาใช้คือ ชุดความรู้ที่เรียกว่า "4 รู้" ของสื่อพื้นบ้าน อันได้แก่ ความรู้เรื่อง "รู้จัก รู้ใจ รู้ใช้ รู้รักษา"

(3) **การค้นคิดกิจกรรมอย่างมีที่มาที่ไป** ต่อเนื่องจากคุณลักษณะข้อที่ 2 คือ การทำงานวัฒนธรรมเชิงรุกนั้น จะต้องมึลงมือดำเนินการทำกิจกรรมอะไรบางอย่าง แต่คำถามก็คือ จะทำกิจกรรมอะไรเล่า หรือจะต้องทำกิจกรรมอย่างไรจึงจะก่อเกิดผลดีแก่สื่อพื้นบ้าน และหลีกเลี่ยงการสร้าง ความสูญเสียดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

จากประสบการณ์ของผู้เขียน ข้อดีอย่างประการหนึ่งของผู้ที่ เป็นนักปฏิบัติ (ซึ่งนักทฤษฎีก็มีจุดอ่อนไปอีกแบบหนึ่ง) ก็คือ การลงมือทำกิจกรรมโดยไม่รู้ว่าทำไมจึงทำกิจกรรมนั้น ทำไมจึงไม่ทำกิจกรรมนี้ ทำไมจึงทำกิจกรรมนั้นอย่างนั้นไม่ทำอย่างนี้ (ที่ผู้เขียนล้อเล่นว่า เป็น "กิจกรรมแบบลูกกำพร้า" หรือหากพูดให้แรงกว่านั้นก็ คือ "สักแต่ว่าให้ได้ทำกิจกรรมเป็นพอ") ด้วยอารมณ์ความรู้สึกที่ว่า "ฉันต้องทำอะไรสักอย่างแล้ว" เป็นตัวชักนำการกระทำ การทำกิจกรรมด้วยท่วงทำนองดังกล่าว นั้น ถ้าตาดีก็อาจจะได้ผล แต่ถ้าตาบอดก็จะสูญเปล่า ที่เรียกว่า "การค้นก็มีเยอะ (ปัญหา) การเกาก็มีแยะ (การลงมือแก้ไขปฏิบัติ) แต่ไม่หายคัน (เพราะเกาไม่ถูกที่คัน) "

ดังนั้น ตัวยาที่จะนำมาแก้ไขแนวโน้มที่เป็นจุดอ่อนของนักปฏิบัติ การที่กล่าวมาข้างต้น ก็คือ สูตร "กิจกรรมที่ค้นคิดจากฐานงานวิจัย" (Action based on Research) กล่าวคือ การคิด

กิจกรรมทุกอย่างจะต้องมาจากฐานความรู้ที่ได้มาจาก "งานขยับปัญญา" (การวิจัย) เสียก่อน ในทางปฏิบัติจึงต้องมีการไต่ถามกันอยู่เสมอว่า "กิจกรรมนี้ท่านได้แต่ใดมา" เป็นการตรวจสอบคุณภาพของกิจกรรม

และคุณลักษณะที่สำคัญอีกประการหนึ่งของการทำกิจกรรมในกระบวนการทำงาน วัฒนธรรมเชิงรุกก็คือ กิจกรรมที่นำเอามาเป็นยาแก้ไขปัญหานั้น มักจะต้องมีลักษณะเป็นยาชุด คือ มีหลายขนานและมีขั้นตอนลำดับการใช้ที่เรียงตัวกันอย่างแน่นอน ที่ภาษาของโครงการสพส. เรียกว่า "กองคาราวานของกิจกรรม" (โปรดดูกาญจนา "การวิเคราะห์คุณลักษณะ" ใน **เริ่มคิดใหม่ สู้ทำใหม่**, 2549) และในการทำกิจกรรมนั้นจะต้องใช้ "หน้าตัก/ศักยภาพของชุมชน" ให้มากที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ ทั้งเพื่อออกกำลังความเข้มแข็งของชุมชนในวันนี้ และเพื่อความยั่งยืนของกิจกรรมในวันหน้า

(4) **หลักสิทธิของเจ้าของวัฒนธรรม** ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นแล้วว่า ในการที่กลุ่มบุคคลภายนอกวัฒนธรรมเช่น สพส. จะเข้าไปร่วมมือดำเนินกิจกรรมฟื้นฟู สืบทอด ปรับประยุกต์ และส่งเสริมเผยแพร่สื่อพื้นบ้านร่วมกับชุมชน "ผู้เป็นเจ้าของวัฒนธรรม" นั้น หลุมพรางที่บุคคลภายนอกจะต้องระมัดระวังบนเส้นทางเดินนี้ก็คือ การเข้าไปครอบงำ ชี้นำ แนวคิดและแนวทางปฏิบัติของกระบวนการดังกล่าว ดังนั้น วัคซีที่จะป้องกัน "การล่องละเมิดทางวัฒนธรรม" (ซึ่งเกิดขึ้นได้ง่ายมาก แม้แต่ในกลุ่มผู้ที่เข้าใจและตั้งใจแล้ว แต่หากยามใดที่ "ผลอ" โรคชอบครอบงำวัฒนธรรมคนอื่นก็จะเกิดอาการแทรกซ้อนได้เป็นระยะๆ) ก็คือแนวคิดเรื่อง "สิทธิของเจ้าของวัฒนธรรม" อันเป็นแนวคิดที่ว่าในกระบวนการขั้นตอนการตัดสินใจเกี่ยวกับการจัดการกับวัฒนธรรมนั้น ต้องถือให้เป็นสิทธิของเจ้าของวัฒนธรรมซึ่งเป็นทั้งผู้ก่อกำเนิด เป็นผู้กำลังใช้ และเป็นผู้ที่จะต้องรับผลต่างๆเป็น**ผู้ตัดสินใจ** (ส่วนบทบาทของบุคคลภายนอกนั้นสามารถจะให้ข้อมูล ให้ข้อคิดเห็น ให้ความรู้ ให้ข้อเสนอแนะต่างๆได้ แต่ต้องไม่เล่นบทบาทเป็น "ผู้ตัดสินใจแทนชุมชน")

หลักการเรื่องการตัดสินใจนี้เกี่ยวข้องกับแนวคิดเชิงวิชาการคือเรื่อง Tradition of Selection (ประเพณีแห่งการเลือกสรร) ซึ่งกล่าวว่า ในทุกครั้งที่มีการสืบทอดวัฒนธรรม ชุมชนก็จะมีแบบแผนในการคัดสรรอยู่เสมอว่า จะคัดเลือกอะไรเก็บไว้ จะคัดอะไรทิ้งไป จะปรับเปลี่ยนอย่างไร อย่างไรก็ตาม การที่ชุมชนจะสามารถดำเนินการตามแบบแผนนั้นได้อย่างแท้จริง ชุมชนก็ต้องมี **"อำนาจ"** (Power) มากพอ มิฉะนั้นแล้ว ก็อาจจะเป็น "แหล่งอำนาจจากภายนอก" ซึ่งอาจจะเป็นภาครัฐหรือภาคธุรกิจที่ใช้อำนาจในการคัดเลือกวัฒนธรรมของชุมชนมาสืบทอดหรือปรับเปลี่ยน โดยทิ้งให้เจ้าของวัฒนธรรมตัวจริงต้องพบแต่ความซ้ำซากใจ

การนำแนวคิดเรื่อง "สิทธิของเจ้าของวัฒนธรรม" มาใช้ด้วยการลงมือปฏิบัติจริง (การให้ชุมชนเป็นผู้ตัดสินใจในทุกขั้นตอน) ในด้านหนึ่งจึงเป็น "กระบวนการเสริมพลังอำนาจทาง

วัฒนธรรม" (Empowerment) ให้แก่ชุมชนผู้เป็นเจ้าของวัฒนธรรมอย่างแท้จริง

(5) การทำกิจกรรมคือการเปิดพื้นที่สาธารณะแห่งใหม่ ๆ ให้แก่ชุมชน เมื่อใช้

มุมมองของ "กระบวนการผลิตทางวัฒนธรรม" (Cultural Production) ก็หมายความว่า การผลิตวัฒนธรรมนั้นจะดำเนินการต่อเนื่องไปได้ก็ต่อเมื่อมี **เงื่อนไข/ปัจจัยต่างๆเอื้ออำนวย** และหนึ่งในเงื่อนไข/ปัจจัยเหล่านั้นก็คือการมีพื้นที่สาธารณะ (Public sphere) ของชุมชน

ในอดีตนั้น ชุมชนได้เตรียมเงื่อนไขด้านการเปิดพื้นที่สาธารณะเอาไว้ในวาระโอกาสต่างๆ เช่น ในประเพณีทั้ง 12 เดือนที่เรียกว่า ฮีต12 คอง14 การมีงานฉลองของส่วนรวม ธรรมเนียมประเพณีในช่วงชีวิตต่างๆ (เช่น เรียกขวัญรับขวัญ สะเดาะเคราะห์ สืบชะตา ฯลฯ) ในวาระโอกาสเช่นนั้นจะเป็นช่วงเวลาที่มีการทำกิจกรรมร่วมกันของคนส่วนใหญ่ของชุมชนเพื่อสืบทอดความรู้ความเข้าใจ อารมณ์ความรู้สึกร่วม การสร้างอัตลักษณ์ร่วม การให้หลักประกันทางจิตใจ ฯลฯ ตามหลักการเรื่องบทบาทหน้าที่ของพื้นที่สาธารณะ (อันเป็นแนวคิดของ J. Habermas)

แต่ในปัจจุบันนี้ เมื่อสภาพวิถีชีวิตของคนกลุ่มต่างๆในชุมชนเปลี่ยนแปลงไป เช่น เด็กๆ และเยาวชนต้องไปใช้ชีวิตส่วนใหญ่อยู่ในโรงเรียน ผู้ใหญ่ต้องยุ่งเกี่ยวกับการทำมาหากินมากขึ้น ฯลฯ ในรายงานสภาพการณ์ของชุมชนและสื่อพื้นบ้านจึงพบภาพที่เป็นแบบแผนเดียวกันว่า ในการจัดงานประเพณีต่างๆ มักจะมีแต่กลุ่มคนเฒ่าคนแก่เป็นส่วนใหญ่ ส่วนผู้ใหญ่ นั้นจะเข้าร่วมน้อยลง ส่วนเด็กและเยาวชนนั้นแทบจะหลุดหายไปเลย ซึ่งหมายความว่า พื้นที่สาธารณะที่เคยทำหน้าที่เป็นแหล่งบำเหน็จ "ความเป็นชุมชน" นั้นได้หดตัวลงในทุกๆมิติ

หากพิจารณาในแง่มุมนี้ เราอาจจะกล่าวได้ว่า การจัดเวทีเสวนากลุ่มย่อย การจัดเวทีคณะทำงาน การฝึกอบรมให้เด็กออกไปสืบค้นประวัติของชุมชน การจัดการฝึกอบรมสื่อพื้นบ้านประเภทต่างๆ ฯลฯ ซึ่งเป็นกองคาราวานกิจกรรมในการทำโครงการของชุมชนร่วมกับสพส. ก็คือการบุกเบิกสร้างสรรค์เปิดพื้นที่สาธารณะแบบใหม่ๆเพื่อสร้างสรรค์ "ความเป็นชุมชน" ขึ้นมาใหม่ รวมทั้งอาจจะขยายผลออกไปถึงการบูรณะหรือฟื้นฟู "พื้นที่สาธารณะแบบเดิมๆ" ขึ้นมาได้อีกด้วย เช่น ในโครงการสืบสานประเพณีตักบาตรเพ็งเดือนสามของชาวไทพวน ในจ.เพชรบูรณ์ (ภาคีในโครงการสพส.) แต่เดิมในประเพณีนี้จะมีกลุ่มกิจกรรมย่อยๆเพื่อเปิดพื้นที่สาธารณะให้ผู้คนมาร่วมหลากหลายแบบ เช่น การทำขนมจีนเองทุกขั้นตอน การทำข้าวหลาม (เพื่อเอามาตักบาตร) การทำสลากข้าวเปลือก (มอบให้คนจน) การประกวดวัวลาน ฯลฯ แต่เมื่อถูกแรงปะทะจากภายนอก กิจกรรมย่อยๆก็ค่อยๆเลือนหายไปทีละอย่างสองอย่างหรือผิดเพี้ยนไปเลย เมื่อมีการทำโครงการของภาคีสพส. จึงได้ค่อยๆฟื้นฟูกิจกรรมย่อยๆให้ขึ้นมาอย่างเต็มรูปแบบ เป็นต้น

(6) หลักการเรื่อง "ครบเครื่องเรื่อง S-M-C-R" ในงานวัฒนธรรม สำหรับแนวคิด

ใหม่ที่โครงการสพส. ได้นำเข้ามาเป็น "ส่วนผสมใหม่" ในการทำงานด้านวัฒนธรรม ก็คือแนวคิดเรื่อง

"กระบวนการสื่อสาร" อันมีองค์ประกอบคือ ธาตุทั้ง 4 ผู้ส่งสาร-สาร-สื่อ-ผู้รับสาร ที่เรียกรวมๆ ว่า S-M-C-R

เมื่อนำเอา S-M-C-R เข้ามาใช้ในการทำงานวัฒนธรรมนั้น ก็หมายความว่า หลังจากที่มีองวัฒนธรรมในแง่มุมมองของสาขาวิชาอื่นๆ เช่น สังคมศึกษา มานุษยวิทยา คติชนวิทยาแล้ว นักนิเทศศาสตร์ก็จะเพิ่มมุมมองการจัดงานประเพณีพิธีกรรมต่างๆว่าเป็น "งานด้านการสื่อสาร" แบบหนึ่ง และจะศึกษาว่า เมื่อใช้แว่นส่องทางวิชาการนิเทศศาสตร์ - S-M-C-R ลงไปตรวจสอบแล้ว กระบวนการสื่อสารดังกล่าวนี้มีความสมบูรณ์มากน้อยเพียงใด มีความบกพร่อง ณ จุดไหน จะหาวิธีเสริมแต่ง/พัฒนาอย่างไร

ตัวอย่างเช่น เมื่อนักนิเทศศาสตร์ไปนั่งสังเกตการณ์การแสดงเล่นคำขอของแม่บัวซอน ช่างซอชั้นสุดยอด เมื่อพิจารณาดูที่ตัว R (ผู้รับสาร) ในเชิงปริมาณก็จะพบว่ามีจำนวนลดน้อยลง เมื่อแยกแยะคุณลักษณะทางประชากร ก็จะพบว่ามีแต่ผู้อาวุโสเป็นส่วนใหญ่ มีคนรุ่นผู้ใหญ่บ้าง แต่เด็กและเยาวชนแทบจะไม่มีเลย ดังนั้น เมื่อทางโครงการ "สันตนาการความรู้เรื่องเพศศึกษาพร้อมสืบสานตำนานซอ" จ.เชียงใหม่จะทำโครงการ ซึ่งโดยทั่วไปแล้ว "ศิลปินก็มักจะคำนึงห่วงใยแต่การสืบทอด "ผู้ส่งสาร/ศิลปิน" แต่เมื่อวิเคราะห์ด้วย S-M-C-R แล้ว การสืบทอดวัฒนธรรมนั้นจะทำให้ครบถ้วนได้ จะต้องมีส่วน S และ R และ**กระบวนการสืบทอด S และ R นั้นมีกระบวนการที่แตกต่างกัน** ทางโครงการจึงต้องมาเดินทัพทางไกลร่วมกันในเรื่องของการสร้างผู้รับสาร (รุ่นใหม่) รวมทั้งต้องมองย้อนกลับมาด้วยว่า เมื่อเปลี่ยนกลุ่มผู้รับสารไปแล้ว ตั้งแต่ C (ช่องทางสื่อ)/M (เนื้อหาสาร)/และ S (ผู้ส่งสาร) จะต้องจัดกระบวนการใหม่อย่างไรบ้าง เช่น จะต้องเพิ่มช่องทางใหม่หรือปรับมาใช้สื่อใหม่ๆ เพื่อให้เข้ากับคนรุ่นใหม่อย่างไร เป็นต้น

(7) การใช้กลยุทธ์ "ถือเอาผู้รับสารเป็นตัวตั้ง" ต่อเนื่องมาจากคุณลักษณะในข้อ 6 ที่กล่าวมาแล้วว่า การสื่อสารจะเข้ามามีบทบาทในการสร้างมูลค่าเพิ่มให้แก่การทำงานด้านวัฒนธรรมเชิงรุก โดยเริ่มจาก "การมองให้ครบเครื่องเรื่อง S-M-C-R" ส่วนมูลค่าเพิ่มในลำดับต่อมา ก็คือ การเสริมเพิ่มกลยุทธ์แบบใหม่ๆของการสืบทอดวัฒนธรรม

แต่เดิมนั้น กลยุทธ์ที่ชุมชนใช้ในการสืบทอดวัฒนธรรมจะมีอยู่ 2 กลยุทธ์ใหญ่ๆ กลยุทธ์แรกคือ **ปฐมนิเทศ** (เน้นการใช้วัจนภาษาเป็นเครื่องมือถ่ายทอด) เช่น การเล่านิทานรอบกองไฟ การร้องเพลงคำขอตั้งสอนจริยธรรม การร้องหมอลำ/เพลงเรือ/การทำบทโนรา เป็นต้น

อีกกลยุทธ์หนึ่งคือ **ปฐมาปฏิบัติ** (เน้นการลงมือปฏิบัติแบบว่า "ไม่พูดพลาหม เหาแต่ทำเพลง") เช่น ปฐมาปฏิบัติจะพาลูกหลานเข้ามาร่วมงานประเพณีต่างๆ สอนลูกหลานให้สวดมนต์ไหว้พระ หรือทอผ้า แกะหนัง แหวกเย็บ สานหมวกกุยได้ยเลย โดยไม่ต้องพูดอบรมสั่งสอนให้มากนัก ด้วยการฝึกฝนลงมือปฏิบัติ ลูกหลานก็จะค่อยซึมซับคุณค่า/สุนทรีย์/ความหมาย-ความสำคัญของวัฒนธรรมในชุมชนของตนเองไปที่ละเล็กละน้อย

สำหรับสองกลยุทธ์ที่กล่าวมานี้ แม้จะมีความแตกต่างกันที่เห็นได้อย่างค่อนข้างชัดเจนคือ แบบแรกเน้นการพูดเจรจา แบบหลังเน้นการลงมือปฏิบัติ แต่ทว่าลักษณะร่วมที่เหมือนกัน (ในแง่มุมมองของการสื่อสาร) ก็คือ เป็นกลยุทธ์ที่ถือเอา "ผู้ส่งเป็นตัวตั้ง" (Sender-oriented approach) เพราะการที่จะอบรมสั่งสอนเรื่องอะไร หรือจะพาทำอะไร/อย่างไร ยังอยู่ที่ปู่ย่าเป็นตัวกำหนด รวมทั้งเป็นกลยุทธ์ที่ต้องใช้เวลาแบบสั่งสมไปที่ละเล็กละน้อย

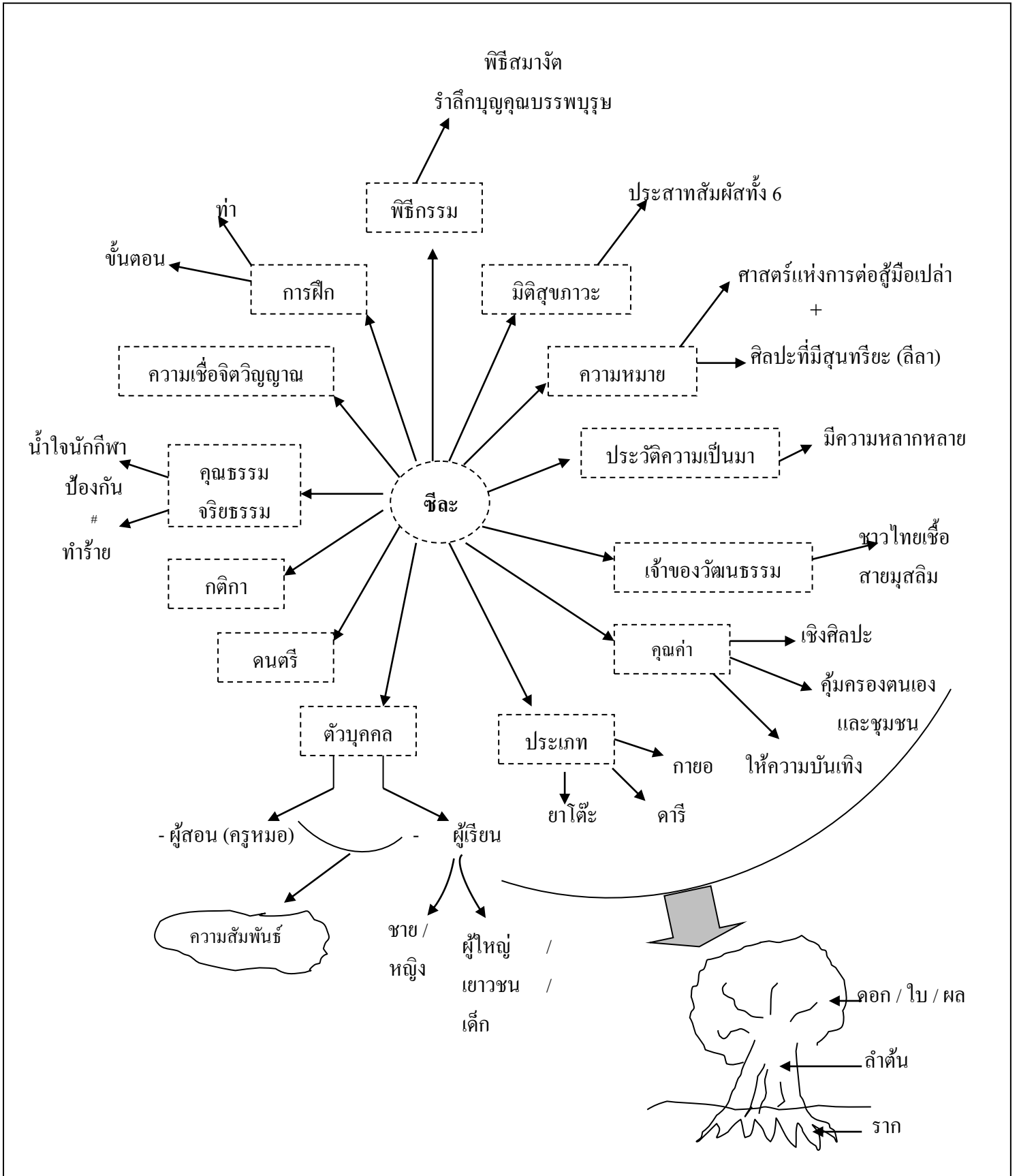
กลยุทธ์ทั้งสองแบบนี้เคยใช้งานได้เป็นอย่างดีในครั้งอดีตเมื่อเงื่อนไขสภาพชีวิตเอื้ออำนวย หากทว่าในปัจจุบันนี้ รสนิยมของลูกหลานในการแสวงหาความรู้นั้นเปลี่ยนแปลงไป เด็กๆสมัยใหม่จะมีลักษณะ active มากขึ้นในการแสวงหาความรู้ รวมทั้งระยะเวลาที่เด็กจะได้เรียนรู้สิ่งต่างๆ (รวมทั้งวัฒนธรรมพื้นบ้าน) ก็หดตัวลง (Time Compression) สถาบันต่างๆในสังคมที่มีหน้าที่ในการอบรมบ่มเพาะเด็ก/เยาวชนจึงได้มีการปรับตัวเพื่อตอบรับกับคุณลักษณะของเด็กรุ่นใหม่ เช่น สถาบันการศึกษาก็ได้ปรับวิธีการสอนแบบ "ถือเอาผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง" (Student-centered) แทนที่การสอนแบบถือครูเป็นสำคัญ เป็นต้น

สำหรับด้านการสื่อสารก็มีกลยุทธ์ที่เรียกว่า "การสื่อสารแบบถือเอาผู้รับสารเป็นตัวตั้ง" (Audience-oriented) ในโครงการสพส.จึงได้ทดลองใช้รูปแบบการสืบทอดความรู้เรื่องวัฒนธรรมพื้นบ้านแบบถือเอา "ผู้รับสารเป็นตัวตั้ง" ที่เรียกว่า "หลานถามปู่" โดยฝึกหัดติดตั้งวิธีการตั้งคำถามเพื่อการสืบค้นความรู้แก่เด็ก/เยาวชน และกลยุทธ์ในระดับที่สูงไปกว่านั้นก็คือการค้นคว้าองค์ความรู้เรื่องการสานร้อยกลยุทธแบบ "หลานถามปู่" "ปู่สอนหลาน" "ปู่ย่าพาทำ" ให้สอดคล้องกันอย่างเหมาะสม

(8) การใช้เครื่องมือ "การวิเคราะห์คุณลักษณะ" และ "ต้นไม้แห่งคุณค่า" ดังที่ได้กล่าวมาบ้างแล้วในขั้นต้นว่า เครื่องมือชิ้นแรกที่คณะทำงานสพส.จะดำเนินการร่วมกับชุมชนในเวทีติดตั้งความเข้าใจเรื่องสื่อพื้นบ้าน ก็คือ เครื่องมือการวิเคราะห์คุณลักษณะของสื่อพื้นบ้าน อันเป็นเครื่องมือที่จะชักชวนบรรดาเจ้าของวัฒนธรรมที่มีความรู้เรื่องสื่อพื้นบ้านกันคนละเล็กละน้อย (ที่เรียกว่า Tacit knowledge) .ให้ได้นำเอาความรู้ของตนออกมารวมกัน (Explicit) ให้กลายเป็น "ความรู้ร่วมกันเกี่ยวกับคุณลักษณะของสื่อพื้นบ้าน" (ที่เรียกว่า Explicit knowledge) อันเป็นรูปแบบพื้นฐานของ "การบริหารจัดการความรู้" (Knowledge management)

ผลจากการจัดเวทีเสวนาปราชญ์ชุมชนหรือแกนนำชุมชน แล้วตั้งคำถามว่า "ใครรู้จักสื่อพื้นบ้านที่เรากำลังจะทำงานด้วยในแง่ใดบ้าง" จากนั้นวิทยากรกลุ่มจะเขียนคำตอบทั้งหมดให้เป็นภาพรวมบนกระดาษชาร์ต ผลลัพธ์ก็คือ ผู้เข้าร่วมประชุมทุกคนก็จะได้รับการติดตั้ง "คุณลักษณะของสื่อพื้นบ้านอย่างกว้างขวาง/ครอบคลุม/รอบด้าน" มากที่สุด ดังตัวอย่างในภาพที่แสดงการวิเคราะห์คุณลักษณะของซีละ จ.สงขลา

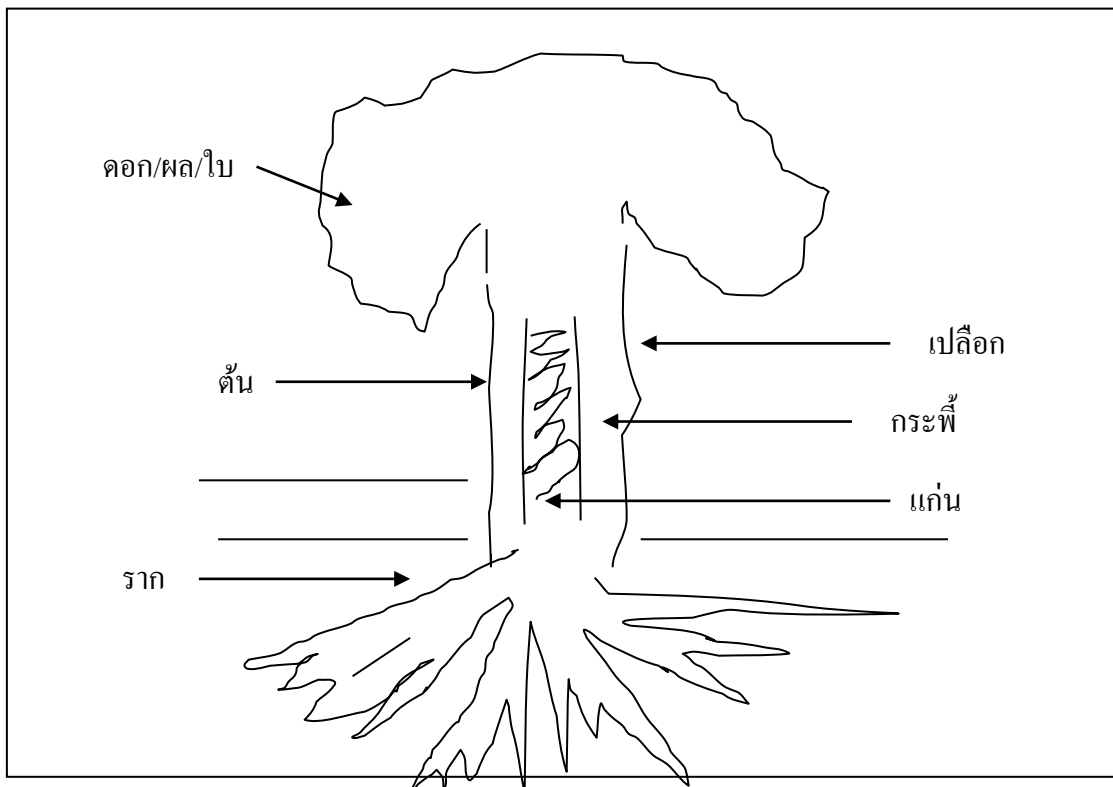
ภาพที่ 6: การวิเคราะห์คุณลักษณะของชีละ

หลังจากใช้เครื่องมือชิ้นแรกคือ การวิเคราะห์คุณลักษณะแล้ว ในขั้นตอนที่จะแตกต่างกันถัดจากคุณลักษณะดังกล่าวให้พร้อมใช้มากขึ้น ทางโครงการสพส.ก็จะใช้เครื่องมือชุดที่ 2 ที่เรียกว่า "ต้นไม้แห่งคุณค่า" ต่อไป

จากแนวคิดของนักวิชาการ เช่น C.L.Strauss ที่นำเสนอว่า วัฒนธรรมนั้นมีทั้งส่วนที่เป็นพื้นผิวและมีส่วนที่อยู่ข้างล่างนั้น ในทางปฏิบัติ โครงการสพส.ได้นำเอาแนวคิดดังกล่าวมาผสมกับแนวคิดด้านการสื่อสารที่พูดถึงเรื่อง "รูปแบบ" (form) และ "เนื้อหา" (message/content/meaning) ผลลัพธ์สุดท้ายที่ได้มาคือการได้เครื่องมือการวิเคราะห์วัฒนธรรมที่เรียกกันในแวดวงสพส.ว่า "ต้นไม้แห่งคุณค่า" โดยใช้มุมมองที่ศึกษาวัฒนธรรม แบบอุปมาอุปมัยเทียบเคียงกับต้นไม้ทั้งในแนวดิ่ง (vertical) และแนวนอน (horizontal) ดังแสดงในภาพ

ภาพที่ 7: ต้นไม้แห่งคุณค่า

- **เมื่อมองในแนวดิ่ง** จะเห็นส่วนของต้นไม้เป็น 3 ส่วน ส่วนที่มองเห็น (Visible part) อยู่เหนือพื้นดินจะมี 2 ส่วน คือ ดอก/ผล/ใบ และลำต้น (ซึ่งมีบทบาทหน้าที่แตกต่างกัน) ส่วนนี้เปรียบได้กับส่วนที่เป็น**รูปแบบ** (form/format) อีกส่วนหนึ่งเป็น "ส่วนที่มองไม่เห็น" (Invisible part) เพราะอยู่ใต้ดิน คือส่วนที่เป็นราก ส่วนนี้เปรียบเทียบกับส่วนที่เป็น**เนื้อหา/คุณค่า/ความหมาย**

การใช้เครื่องมือ “ต้นไม้แห่งคุณค่า” ในแนวคิดนี้จะช่วยในเรื่องของการพิจารณาเรื่องการสืบทอดโดยเป็นแนวคิดที่จะกำกับการทำกิจกรรมการสืบทอดแต่ละครั้งว่าจะเน้นที่**ส่วนไหนของต้นไม้** (ซึ่งต่อเนื่องมาจากขั้นตอนการวิเคราะห์ปัญหาวัฒนธรรมว่า "ขาดแคลนในส่วนใด") แต่ที่สำคัญก็คือ การสืบทอดนั้นจะต้องไม่หลงลืม "ส่วนที่มองไม่เห็น" คือเนื้อหา/คุณค่า/ความหมาย ซึ่งโดยส่วนใหญ่ ทิศทางการอนุรักษ์วัฒนธรรมจากกำลังของชุมชนเองมักจะประสบปัญหาเรื่องการสืบทอดในส่วนของรากต้นไม้

- **ส่วนการมองในแนวนอนนั้น** จะแบ่งชั้นของต้นไม้ออกเป็น 3 ส่วน คือส่วนที่เป็นแก่น (วงในสุด) กระจี้ (รอยเชื่อมต่อ) และเปลือก (วงนอกสุด) การแบ่งลำดับชั้นตามแนวนอนนี้จะ เป็นเครื่องมือที่สามารถนำมาช่วยงาน "การปรับประยุกต์" วัฒนธรรมพื้นบ้าน (ซึ่งมีธรรมชาติที่ต้องปรับเปลี่ยนไปตามสภาพความเป็นจริงที่เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาอยู่แล้ว) โดยมีหลักการว่า การปรับเปลี่ยนที่เป็นคุณต่อชุมชนก็คือ "การเปลี่ยนเปลือก ปรับกระจี้ และรักษาแก่น" เอาไว้

ในภาคปฏิบัติการ การใช้เครื่องมือต้นไม้แห่งคุณค่านี้จะต้องกำกับด้วยหลักการ "สิทธิเจ้าของวัฒนธรรม" ที่ได้กล่าวมาข้างต้น กล่าวคือ จะต้องเป็นชุมชน/เจ้าของวัฒนธรรมเองที่จะตัดสินใจร่วมกัน/ตกลงร่วมกันว่าอะไรเป็นผล/ดอกไม้ อะไรเป็นแก่นกระจี้เปลือก โดยดำเนินการผ่านกิจกรรมเวทีที่ตั้งตั้งความรู้/ความเข้าใจเรื่องการทำงานวัฒนธรรมเชิงรุกรูปแบบต่างๆ (ที่อยู่ในขั้นตอน "ขยับปัญญาก่อน" นั่นเอง)

(9) **การใช้กลยุทธ์ "ไขว้ประสานอย่างใช้ปัญญา"** (Hybridization) หลักวิชาการด้านวัฒนธรรมศึกษาจะกล่าวอยู่เสมอว่า ระบบวัฒนธรรมของชุมชนหรือสังคมที่มีความยั่งยืนนั้น จะเป็นระบบเปิด (open system) อยู่เสมอ กล่าวคือ มีการปะทะแลกเปลี่ยนกับระบบวัฒนธรรมจากภายนอกอยู่เสมอ

อย่างไรก็ตาม การเปิดตัวมาพบกับวัฒนธรรมจากภายนอกนั้นก็มิได้หลายแบบแผน บางรูปแบบก็เป็นคุณต่อวัฒนธรรมชุมชน แต่บางรูปแบบก็ก่อโทษหรือหายนะต่อชุมชนนั้น เช่น

- **แบบแผนการเข้าแทนที่** (Substitution) แบบแผนนี้ วัฒนธรรมใหม่หรือวัฒนธรรมจากภายนอกจะเข้ามาเบียดขับวัฒนธรรมดั้งเดิมของชุมชน แล้วเข้ามาสวมรอยแทนที่แบบแผนการเข้าแทนที่นี้เป็นสาเหตุหลักของการสูญสลายของวัฒนธรรมพื้นบ้านทั้งหลาย เช่น กลุ่มเยาวชนหันมาสนใจสื่อมวลชน (วิทยุ โทรทัศน์ อินเทอร์เน็ต) แล้วหันหลังให้กับสื่อพื้นบ้าน

- **แบบแผนการรับไว้ทั้ง 2 อย่าง** (Addition) แบบแผนนี้ ชุมชนก็จะรับเอาวัฒนธรรมทั้ง 2 แบบเอาไว้คู่เคียงกัน ตัวอย่างเช่น เมื่อมีงานฉลอง/งานวัดในภาคใต้ ก็จะมีทั้งเวทีเพลงลูกทุ่งคอนเสิร์ต ฉายหนัง โรงโนรา โรงหนังตะลุง ฯลฯ การจะใช้แบบแผนนี้ได้ นั้น ชุมชนจะต้องมีทรัพยากร/มีต้นทุนมากพอที่จะหล่อเลี้ยงวัฒนธรรมทั้งแบบใหม่และแบบเดิมเอาไว้ได้อย่างเต็มรูปแบบ

● **แบบแผนการไขว้อย่างใช้ปัญญา (Hybridization)** แบบแผนนี้อาจจะดู

คล้ายคลึงกับแบบที่สอง คือมีการเก็บรับทั้งวัฒนธรรมทั้งใหม่และเก่าเข้าไว้ด้วยกัน แต่ทว่าความแตกต่างก็จะอยู่ที่แบบแผนที่ 3 นี้ วัฒนธรรมทั้งสองนั้นจะต้องมีการดัดแปลง การตัดทอน การเพิ่มเติม เพื่อให้สามารถเข้ามา "ไขว้" รวมกันให้เป็นหนึ่งเดียวกันได้ ตัวอย่างเช่น ในการรื้อฟื้นการทำพิธีกรรมผีปวย๋ขึ้นมานั้น ตัวพิธีกรรมเองก็ต้องการปรับเปลี่ยน เช่น ต้องมี "กระบวนการทำความเข้าใจร่วมกัน" (ใช้การจัดเวทีเสวนา-รูปแบบวัฒนธรรมใหม่) และเนื่องจากข้อจำกัดที่พิธีไหว้ผีปวย๋เป็นพิธีกรรมที่ไม่อาจทำเทียมขึ้นมาได้ ดังนั้น กลุ่มลูกหลานคนรุ่นใหม่จึงได้นำรูปแบบ "การเล่นละครหรือหุ่นมือ" มาใช้เป็น "เวทีการสื่อสารเพื่อถ่ายทอดความรู้/ความเข้าใจ/คุณค่าเรื่องผีปวย๋" กระบวนการแบบดังกล่าวนี้ สพล. เรียกว่า "แบบแผนการไขว้ระหว่างวัฒนธรรมอย่างใช้ปัญญา" โดยที่สพล. มีจุดยืนว่า การทำงานวัฒนธรรมเชิงรุกนั้นจะไม่เกี่ยวงอนเรื่องวัฒนธรรมใหม่/เก่า/สื่อพื้นบ้าน/สื่อสมัยใหม่ ความคิดแบบพื้นบ้าน/แบบวิทยาศาสตร์ ฯลฯ แต่จะพยายามประสานไขว้ข้อดีของทุกส่วนเข้ามารวมกันเพื่ออำนวยความสะดวกให้แก่ชุมชนให้มากที่สุด ตัวอย่างรูปธรรมคือโครงการสืบชะตาวังน้ำบ้านท่าราบเพื่อการอนุรักษ์กลุ่มน้ำป่าสัก จ. สระบุรี ที่ชุมชนมีทั้งกลุ่มที่ใช้ความรู้แบบวิทยาศาสตร์เพื่อการรักษาน้ำควบคู่พร้อมไปกับวิธีการแบบพื้นบ้าน คือการทำพิธีสืบชะตาน้ำ เป็นต้น

(10) **แนวคิดเรื่อง "วัฒนธรรมเป็นสมบัติร่วมของชุมชน"** ความหมายของแนวคิดนี้หมายความว่า วัฒนธรรมนั้นเป็นประดุจสมบัติร่วมของคนทุกกลุ่ม ทุกเพศ ทุกวัย ทุกฐานะชนชั้น รวมทั้งเป็นสมบัติที่เป็นมรดกตกทอดมาตั้งแต่ครั้งอดีตจนถึงปัจจุบันและในอนาคต

การยึดกุมแนวคิดเรื่อง "วัฒนธรรมเป็นสมบัติร่วม" นั้น มีนัยยะตามมาในเรื่องการออกแบบกิจกรรมที่จะต้อง "เปิดพื้นที่ให้คนทุกกลุ่ม/ทุกเพศ/ทุกวัย/ทุกรุ่น" ในชุมชนได้เข้ามามีส่วนร่วม (หากวิเคราะห์คุณลักษณะของธรรมเนียมประเพณีของสื่อพื้นบ้าน จะพบว่า มักจะออกแบบแบ่งงานให้คนทุกกลุ่มได้มีบทบาทอยู่แล้ว) ในการทำงานของภาคีในโครงการสพล. **จึงต้องไม่จำกัดตัวอยู่ในกลุ่มคณะทำงานเท่านั้น** หากแต่จะขยายออกไปทั้งด้านแนวคิด/ความเข้าใจ/และการมีส่วนร่วมในการดำเนินงานแก่ทุกคนในชุมชน

ทั้งที่สื่อพื้นบ้าน/วัฒนธรรมชุมชนเป็นสมบัติร่วมของชุมชน แต่ทว่าปัญหาที่มักจะเกิดขึ้นก็คือ คนบางกลุ่ม (เช่นเด็ก/วัยรุ่น/คนรุ่นใหม่) อาจเกิดความรู้สึกว่า "สื่อพื้นบ้านเป็นเรื่องของคนเฒ่าคนแก่เท่านั้น" ดังเช่น การสำรวจความคิดเห็นของกลุ่มเยาวชนในโครงการ "ตุ้มโฮมส่อนขวัญ" อ.เมือง จ.ยโสธร ก่อนหน้าที่จะทำโครงการของสพล. เด็ก/เยาวชนได้ให้สัมภาษณ์ว่า "เคยเห็นคนเฒ่าคนแก่ทำประเพณี" "ตุ้มโฮมส่อนขวัญ" แต่ก็คิดว่าเป็นเรื่องของผู้ใหญ่ เราเป็นเด็ก เราไม่เกี่ยว" เป็นต้น

สำหรับยาที่จะช่วยแก้ไขอาการหมางเมินไม่รู้สึกรู้ว่าสื่อพื้นบ้านเป็นสมบัติร่วมของตน

ในกลุ่มเด็กและเยาวชนนั้น วิชาการด้านการสื่อสารได้ค้นคิดกระบวนการที่เรียกว่า **"การสื่อสารแบบมีส่วนร่วม"** (Participatory communication) ที่จะช่วยสร้างความรู้สึกเป็นเจ้าของ (Sense of belonging) ให้เกิดขึ้นได้ การทำงานวัฒนธรรมเชิงรุกจึงต้องผสมด้วยการสื่อสารที่เจาะจงว่าต้องเป็น "การสื่อสารแบบมีส่วนร่วม" เท่านั้น

(11) แนวคิด **"หน้าที่นิยม" แบบมีพลวัต** (Dynamic Functionalism) แนวคิดเรื่องบทบาทหน้าที่ของสื่อพื้นบ้านต่อชุมชนนั้นเป็นการตอบคำถามว่า การมีสื่อพื้นบ้านนั้นจะมีประโยชน์อะไรต่อชุมชนหรือจะช่วยแก้ไขปัญหาอะไรของชุมชนได้บ้าง หรือในทางกลับกัน หากสื่อพื้นบ้านสูญหายไป จะก่อให้เกิดปัญหาอะไรตามมา การใช้แนวคิดเรื่องบทบาทหน้าที่ของสื่อพื้นบ้านต่อชุมชนนั้น เป็นแนวคิดที่ไม่แปลกหน้าสำหรับสาขาวิชาคติชนวิทยาหรือมานุษยวิทยา

เมื่อโครงการ สพส.นำเอาแนวคิด "บทบาทหน้าที่ของสื่อพื้นบ้าน" มาใช้ในการทำงานวัฒนธรรมเชิงรุกนั้น มูลค่าเพิ่มที่เกิดขึ้นก็คือ ทางสหส.ได้เพิ่มเหลี่ยมมุมในการใช้ให้มากขึ้น กล่าวคือ แทนที่จะตอบคำถามเพียงว่า สื่อพื้นบ้านนั้นมีบทบาทหน้าที่อะไรบ้าง โครงการสหส.จะตั้งคำถามโดยเพิ่ม **มิติด้านกาลเวลาและประเภทของบทบาทหน้าที่** ดังนี้คือ

- เมื่อเปรียบเทียบ **อดีตกับปัจจุบัน** แล้ว มีหน้าที่อะไรบ้างที่ยังคงเดิมต่อเนื่องมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน/มีหน้าที่อะไรบ้างที่สูญหายไป/มีหน้าที่อะไรบ้างที่เพิ่มขึ้นมาใหม่/หรือหน้าที่ที่แปรเปลี่ยนไปจากเดิม
- หน้าที่ที่ยังคงต่อเนื่อง หน้าที่ที่สูญหายไป หน้าที่ที่เพิ่มขึ้นนั้นเป็นหน้าที่ที่มีความสำคัญเพียงใด หรือเป็นหน้าที่ที่ชุมชนพึงประสงค์หรือไม่
- การทำหน้าที่ยังต่อเนื่อง/หรือสูญหายไป/หรือเพิ่มขึ้นใหม่นั้น เกี่ยวข้องกับปัจจัยเงื่อนไขอะไรบ้าง

(12) **ท่าทีแบบ "คู่ขนาน" ต่อสื่อพื้นบ้าน** สำหรับสาขาย่อยวิชานิเทศศาสตร์ที่ได้เข้ามาให้ความสนใจกับสื่อพื้นบ้านนั้น คือ สาขานิเทศศาสตร์พัฒนาการ หรือสาขาการสื่อสารเพื่อการพัฒนา (Development Communication) แต่ทว่าสาขานิเทศศาสตร์พัฒนาการนั้นยังมีแนวโน้มที่จะมีท่าทีที่ "คิดแต่จะใช้สื่อพื้นบ้านเพื่อการพัฒนาชุมชน" ได้อย่างไร โดยยังให้ความสนใจน้อยต่อชะตากรรมของตัวสื่อพื้นบ้านเอง ไม่ว่าจะเป็นการดำรงอยู่หรือการพัฒนาตัวสื่อพื้นบ้านก็ตาม

และนี่อาจจะเป็นรอยแยกระหว่างนิเทศศาสตร์พัฒนาการกับโครงการสหส.ซึ่งได้กำหนดท่าทีต่อสื่อพื้นบ้านอย่างชัดเจนว่า จะต้องใช้ **ระบบคู่ขนาน** คือ "ต้องทั้งใช้ทั้งช่วยธำรงรักษา/สืบทอด/พัฒนาสื่อพื้นบ้าน" ไปพร้อมๆกัน ทั้งนี้เพื่อให้เกิดความยั่งยืนในการใช้

5. กระบวนการปั้นแตงนักพัฒนาให้เป็นนักวิจัย

หลังจากที่ได้เคลียร์พื้นที่ความเข้าใจเบื้องต้นเรื่องกระบวนการดำรงอยู่ของวัฒนธรรมชุมชนอย่างมีพลวัตและกระบวนการทำงานวัฒนธรรมเชิงรุก ซึ่งเนื้อหาที่กล่าวมานี้ หากกำลังอยู่ใน Mode ของการวิจัย ก็จะสังกัดอยู่ในบทที่ 2 **ทฤษฎีและแนวคิดหลัก**ของการวิจัยนั่นเอง และดังที่ผู้เขียนได้กล่าวมาข้างต้นแล้วว่า โครงการต่อไปของผู้เขียนก็คือ การทำศัลยกรรมบรรดาเจ้าหน้าที่สนามของสพส. ซึ่งเคยทำงานในลักษณะของ "นักพัฒนา" ให้ขึ้นมาเป็น "นักวิจัย" โดยอาศัย "ต้นทุนเดิมทางวัฒนธรรม" ที่ดีเยี่ยมจากประสบการณ์ในสนามมายกระดับให้มากขึ้น

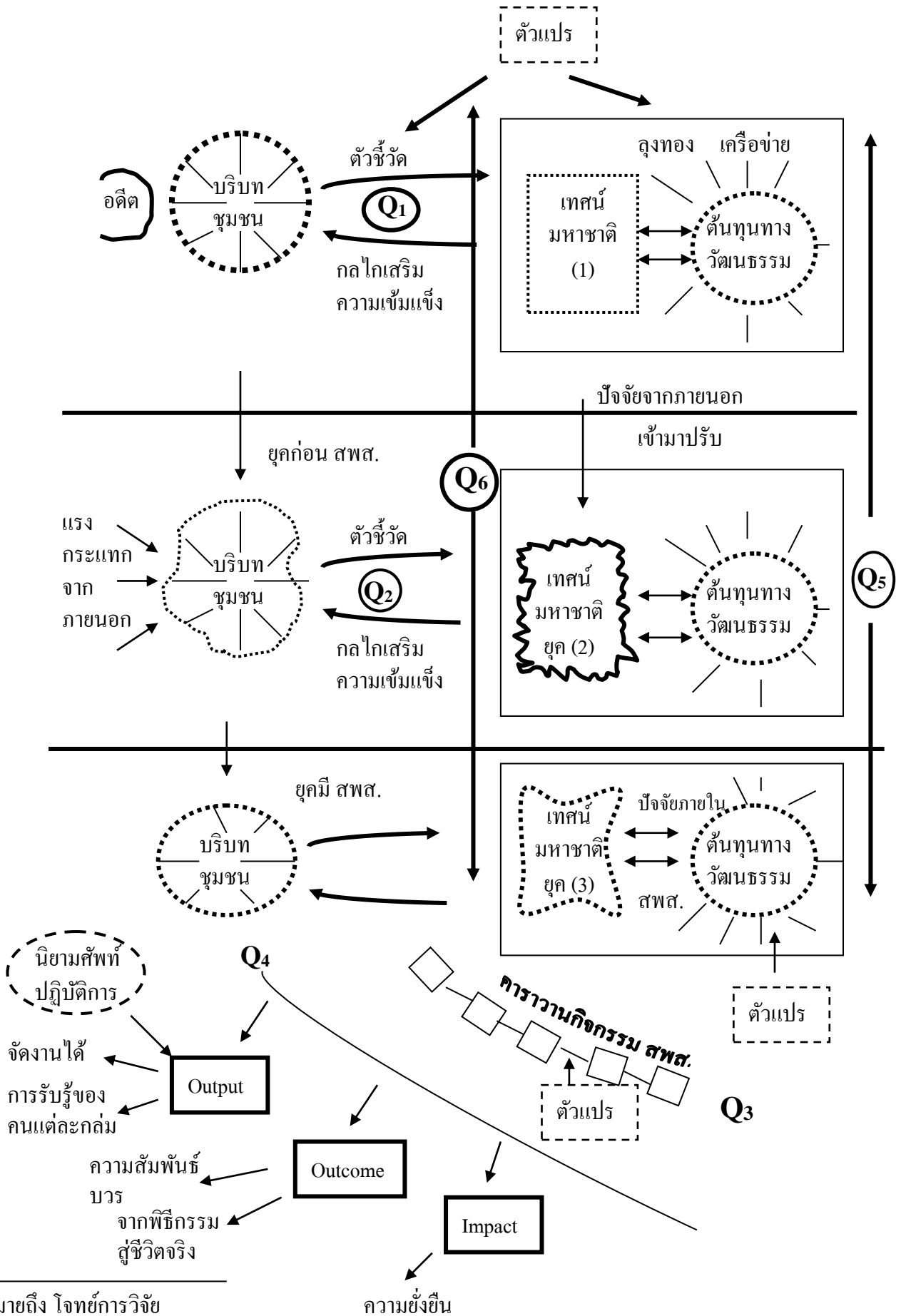
และเมื่อใครเข้ามาในวิถีของงานวิจัย นักวิจัยก็จำเป็นต้องทำความรู้จักกับส่วนประกอบต่างๆของงานวิจัย เช่น ที่มาของปัญหา โจทย์การวิจัย กรอบแนวคิดของการวิจัย นิยามศัพท์ปฏิบัติการ ตัวแปร ฯลฯ โดยที่ผู้เขียนจะเริ่มจากองค์ประกอบแรก คือ กรอบแนวคิดของการวิจัย

(5.1) กรอบแนวคิดของการวิจัย (Conceptual Framework)

ในการทำงานวิจัยที่ดีนั้น ควรจะมีการร่าง **กรอบแนวคิดของการวิจัย** ซึ่งจะทำหน้าที่เป็นเสมือนแผนที่ช่วยในการเดินทาง และนอกจากนั้นกรอบแนวคิดการวิจัยนี้ก็ยังเป็น **บ่อเกิด**ของส่วนประกอบต่างๆของงานวิจัย เช่น โจทย์การวิจัย ตัวแปร นิยามศัพท์ปฏิบัติการ เป็นต้น

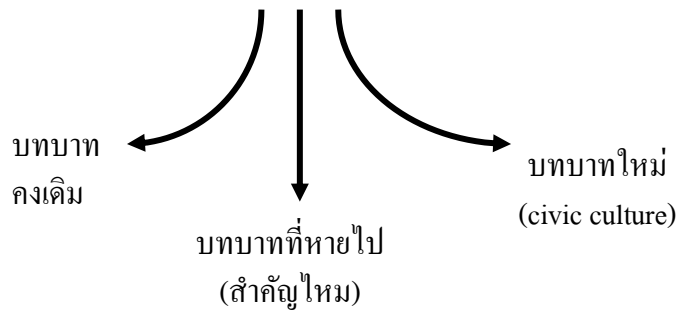
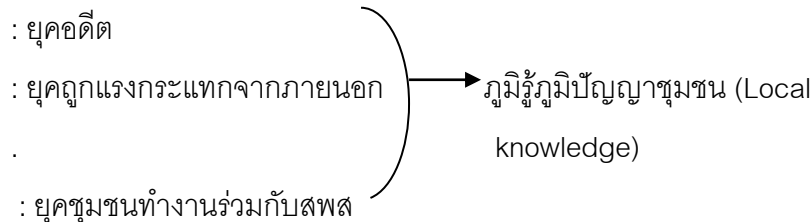
ในที่นี้ ผู้เขียนจะใช้กรอบการวิจัยของโครงการเรื่อง "เทศน์มหาชาติเพื่อสร้างสุขภาวะชุมชน" ในเขตพื้นที่วัดศรีสุพรรณ อ.เมือง จ.เชียงใหม่ ซึ่งมีพระณรงค์ฤทธิ์ ชัตติโย และกนก กาคำ เป็นผู้รับผิดชอบเป็นตัวเดินเรื่อง (สนใจรายละเอียดโครงการ โปรดอ่านพระณรงค์ฤทธิ์ และคณะ "สื่อพื้นบ้านเพื่อการสมานรอยร้าวของชุมชน": ใน **ขั้วกลับ คัดกรอง ครอบงำ** สพส., 2549)

ภาพที่ 8: กรอบแนวคิดเทศน์มหาชาติเพื่อสร้างสุขภาวะชุมชน

5.2 ใจหายกรวิจัย

- Q.1 ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างบริบทชุมชนและประเพณีเทศน์มหาชาติวัดศรีสุพรรณในครั้งอดีต
- Q.2 ศึกษาการปรับเปลี่ยนของเทศน์มหาชาติวัดศรีฯ อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากแรงกดดันจากภายนอกที่มีต่อชุมชน และต่อเทศน์มหาชาติ (ส่วนที่เหลือเหมือนเดิม/ส่วนที่หายไป/ส่วนที่เพี้ยน/บทบาทหน้าที่)
- Q.3 วิเคราะห์กระบวนการทำงานวัฒนธรรมเชิงรุกของชุมชนร่วมกับสพส. (Cultural Reproduction + Hybridization)
- Q.4 ศึกษาผลลัพธ์ (output)/ผลสืบเนื่อง (outcome)/ผลกระทบ (Impact) ของการทำงานวัฒนธรรมเชิงรุก (Local Culture)
- Q.5 เปรียบเทียบกระบวนการทำงานวัฒนธรรมใน 3 ยุค
: ยุคอดีต
: ยุคถูกแรงกดดันจากภายนอก
: ยุคชุมชนทำงานร่วมกับสพส.
- Q.6 ศึกษาเปรียบเทียบบทบาทหน้าที่ของเทศน์มหาชาติที่มีต่อชุมชนทั้ง 3 ยุค โดยเฉพาะบทบาทในการสร้างเสริมสุขภาพของชุมชน

(5.3) นิยามศัพท์ปฏิบัติการ ได้แก่ การให้คำนิยามว่า ผู้วิจัยจะทำการวัดแนวคิด/ตัวแปรต่างๆ ได้อย่างไร เช่น คำว่า

- **ต้นทุนทางวัฒนธรรม** หมายถึง ตัวบุคคลที่มีความรู้เรื่องเทศน์มหาชาติ กลุ่มเยาวชนที่สนใจ เครือข่ายความสัมพันธ์ของชุมชน ฯลฯ
- **ผลลัพธ์ของการทำโครงการ (output)** หมายถึง ผลที่เกิดขึ้นหลังจากการทำกิจกรรมและเป็นผลที่ได้คาดหวังเอาไว้
- **ผลสืบเนื่องของการทำโครงการ (outcome)**.....

(5.4) **ตัวแปร** ได้แก่ปัจจัยที่งานวิจัยคาดว่าจะมีความเกี่ยวข้องกับประเด็นที่จะศึกษา เช่น

- **ต้นทุนทางวัฒนธรรม** หากว่าในชุมชนมีต้นทุนทางวัฒนธรรมหลงเหลืออยู่มาก การทำโครงการของภาคีร่วมกับสพส. ซึ่งเป็นกระบวนการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมก็จะดำเนินการได้จริง ได้ง่ายและได้ผล
- **คาราวานกิจกรรมของภาคี** หากการออกแบบกิจกรรมแบบเป็นกองคาราวานทำงานได้ดี ก็จะเป็นตัวแปรต้นที่ส่งผลถึงเรื่อง output outcome impact จากกรอบการวิจัยและโจทย์การวิจัยที่ได้ตั้งออกมาจากกรอบแนวคิดดังกล่าว ผู้เขียนจะได้ให้ตัวอย่างวิธีการศึกษา "องค์ประกอบย่อย" ที่อยู่ในกรอบการวิจัยพอสังเขป การคัดเลือกตัวอย่างนี้เป็นกระบวนการปรับโฟกัสภาพต่างๆที่ยังไม่ชัดเจนที่ผู้เขียนได้เกริ่นมาข้างต้น คือ ประเด็นเรื่อง

- (1) การศึกษาบริบทชุมชน
- (2) การศึกษาสื่อพื้นบ้าน
- (3) การศึกษาต้นทุนทางวัฒนธรรม

(6) การศึกษาบริบทชุมชน

"การสื่อสารและผู้คนไม่ใช่ผักที่ปลูกบนสัญญาภาคีได้
หากแต่การสื่อสารและผู้คนจะต้องมีวัฒนธรรม เศรษฐกิจ
และการเมืองของประชาชนเป็นฐานรองรับ" ดังนั้น การรู้จักและเข้าใจ
"สถานการณ์ของท้องถิ่น" (local situation) จึงเป็นหัวใจ
สำคัญที่สุดของการสื่อสารชุมชน

อ้างใน Jayaweera, 1991

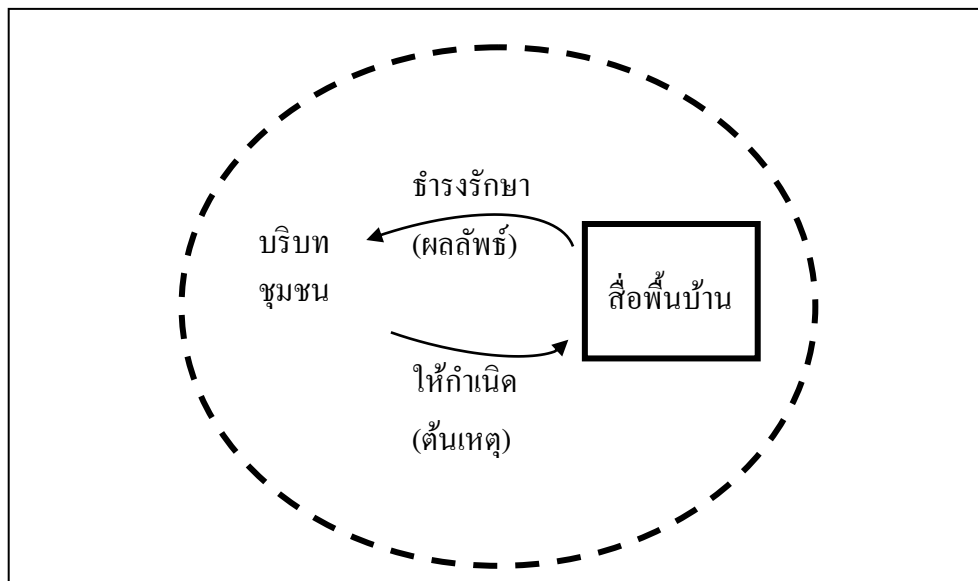
(1) ความสำคัญของการศึกษาบริบทชุมชน

ประโยคที่หยิบยกมากล่าวข้างต้นสะท้อนให้เห็นจุดยืนของผู้พูดที่เรียกร้องให้นักการสื่อสารให้ความสนใจกับ "บริบทที่อยู่แวดล้อมการสื่อสาร" ให้มากขึ้น ทั้งนี้ เนื่องจากบ่อยครั้งที่นักนิเทศศาสตร์อาจจะกักขังตัวเองอยู่ในแบบจำลอง "S-M-C-R" โดยลืมสำรวจบริบทแวดล้อมและก็ต้องลืมเลือนความสัมพันธ์ระหว่าง "กระบวนการสื่อสาร" กับ "บริบทแวดล้อม" ไปโดยปริยาย และเมื่อไม่ตระหนักเห็นความสำคัญและความสัมพันธ์เสียแล้ว เรื่องที่จะวาดหวังให้ศึกษาบริบทชุมชนให้เป็นก็คงไม่ต้องพูดถึง

สำหรับพัฒนาการด้านการศึกษาชุมชน/บริบทชุมชนในโลกวิชาการ ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นแล้วว่า วิชาคติชนวิทยาเป็นสาขาวิชาที่หยิบจับเรื่องราวของวัฒนธรรม/สื่อพื้นบ้านมาโดย

ต่อเนื่อง แม้ว่าในระยะเริ่มแรก งานศึกษาด้านคติชนจะมุ่งเน้นที่ "ตัวบท" เป็นหลัก แต่ทว่าในลำดับต่อมา Bendix (1977) ก็ได้ชี้ให้เห็นว่า ประวัติการศึกษาคติชนในสหรัฐอเมริกาได้เคลื่อนคล้อยจากการศึกษา "ตัวบทเป็นหลัก" (Text-centered) มาเป็น การศึกษา "บริบทเป็นหลัก" (Context-centered) ทั้งนี้เนื่องจากการตระหนักถึง "ความสัมพันธ์แบบซึ่งกันและกัน" ระหว่างตัวบท (สื่อพื้นบ้าน) กับบริบทว่า "บริบทเป็นทั้งต้นเหตุและผลลัพธ์ของการสื่อสารพื้นบ้าน ดังในภาพ

ภาพที่ 9: ความสัมพันธ์แบบซึ่งกันและกันระหว่าง Text-Context

จุดเริ่มต้นของความสัมพันธ์นั้นก็คือ บริบทของชุมชนจะเป็น "ผู้ให้กำเนิด" (เป็นต้นเหตุ) แก่สื่อพื้นบ้าน เช่น เมื่อชุมชนแถบอ.อำนาจเจริญเคยเป็นชุมชนที่มีการทอผ้าใช้กันนั้น บริบทชุมชนดังกล่าวนี้ก็จะเป็นบ่อเกิดของประเพณี "กลืนเล่น" ซึ่งเป็นประเพณีทำบุญด้วยการระดมแรงงานของชุมชนมาทอผ้ากลืนให้แล้วเสร็จภายในวันเดียวเพื่อถวายพระ เป็นต้น และในทางกลับกัน หลังจากมาร่วมแรงร่วมใจกันอย่างเข้มข้นดังกล่าว พลังความสามัคคีนั้นก็จะหวนกลับไปธำรงรักษาและต่อยุ่เสริมพลังรัฐวิสาหกิจของชุมชนให้หนาแน่นขึ้น (เป็นผลลัพธ์)

แนวคิดดังกล่าวนี้ อาจนำมาเทียบกับแนวคิดด้านนิเทศศาสตร์ที่กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างการสื่อสารกับชุมชนได้ว่า การสื่อสารนั้นเป็นทั้ง "ตัวชี้วัด" (Indicator) และเป็นทั้ง "เครื่องมือ/กลไก" (Tool/instrument) ในการพัฒนาชุมชน

ส่วนการศึกษาชุมชน/บริบทชุมชน (Community study) ในสาขาวิชาสังคมศาสตร์นั้น Day (2006) ระบุว่านักสังคมศาสตร์ส่วนใหญ่จะให้ความสนใจเรื่องการศึกษาชุมชนมาโดยตลอด ไม่ว่าจะเป็นนักสังคมศาสตร์รุ่นไหนหรือปีกไหนก็ตาม ความแตกต่างก็คงอยู่ที่ "แนวทาง" (Approach) ในการศึกษา

ตัวอย่างเช่น ตั้งแต่ยุคเริ่มแรกของวิชาการสายสังคมวิทยา E.Durkheim ได้เริ่มให้ความสนใจกับการศึกษาชุมชนโดยพยายามสกัดคุณลักษณะสำคัญของ "ความเป็นชุมชน" ออกมา เช่น ความเป็นกลุ่ม (Groupness) การลงมือกระทำกรร่วมกัน ฯลฯ และ Durkheim ก็ได้นำเอาประเภทของสายสัมพันธ์สมานฉันท์ของชุมชน (Solidarity) ที่นักศึกษาทั่วไปรู้จักกันดีคือ Mechanical / Organic Solidarity มาจัดแบ่งประเภทของชุมชน เราอาจจะตั้งคำถามต่อไปว่า **การแสดงบทบาทของสื่อพื้นบ้านนั้นจะช่วยส่งเสริมสมานฉันท์ของชุมชนแบบไหนได้อย่างไร**

ส่วนนักวิชาการที่ต้องไม่ตกสำรวจเมื่อกล่าวถึงเรื่องของการศึกษาชุมชนก็คือ F. Tönnies ผู้ซึ่งได้ตั้งแยกประเภทของชุมชนออกเป็น 2 แบบแผนใหญ่ๆ คือ ชุมชนชนบท (Gemeinschaft) และชุมชนเมือง (Gesellschaft) ซึ่ง Tönnies ได้ให้คุณลักษณะ (Attributes) สำคัญของชุมชนสองประเภทนี้ที่มีคุณสมบัติเป็นแบบตรงกันข้าม (Side of dichotomy) ในการศึกษาบริบทชุมชนที่จะใช้ในการทำงานสื่อพื้นบ้านนั้น เราสามารถที่จะนำเอาคุณสมบัติบางประการมาใช้งานได้ (อ้างใน Day, 2006)

(2) **การศึกษาริบทชุมชนกับสื่อพื้นบ้าน** ในขณะที่การศึกษาริบทชุมชน/บริบทชุมชนนั้นมีความหลากหลายจากสาขาวิชาการต่างๆ และในการศึกษาแต่ละครั้งก็ขึ้นอยู่กับว่า ผู้ศึกษานั้นจะนำเอาผลของการศึกษาไปใช้ในงานอะไร (เป้าหมายของการศึกษา) เช่น ในการทำงานวัฒนธรรมเชิงรุกนั้น เราจะศึกษาริบทชุมชนในส่วนเล็กๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับเรื่องของสื่อพื้นบ้านเป็นสำคัญ

(2.1) **ทฤษฎีที่ใช้ศึกษา** นอกเหนือจากความแตกต่างใน 2 ระดับแรกคือ สาขาวิชาและเป้าหมายของการศึกษาริบทชุมชนแล้ว ปัจจัยถัดมาที่จะกำหนดความแตกต่างของการศึกษาริบทชุมชนก็คือ **สำนักคิด/ทฤษฎีที่เราจะใช้** ตัวอย่างเช่น ถ้าเราเลือกใช้ทฤษฎีจาก 2 สำนักคือ สำนักหน้าที่นิยม (Functionalism) และสำนักความขัดแย้ง (Conflict Theory) สมมติฐานเบื้องต้น (Basic Assumption) ที่เราจะมีต่อชุมชนก็จะแตกต่างกันไป

หากพิจารณาชุมชนด้วย**ทฤษฎีหน้าที่นิยม** เราก็จะมองชุมชนเสมือนเป็น "ร่างกาย" ที่มีสุขภาพแข็งแรง เราจะศึกษาว่า "สถาบันต่างๆของชุมชน" (ซึ่งเป็นเสมือนอวัยวะของร่างกาย) แต่ละสถาบันจะ**ทำหน้าที่อะไรและอย่างไร** และในท้ายที่สุดแล้ว "หน้าที่เหล่านั้นต่างรับ/ส่งหรือมีความสัมพันธ์กันอย่างไร

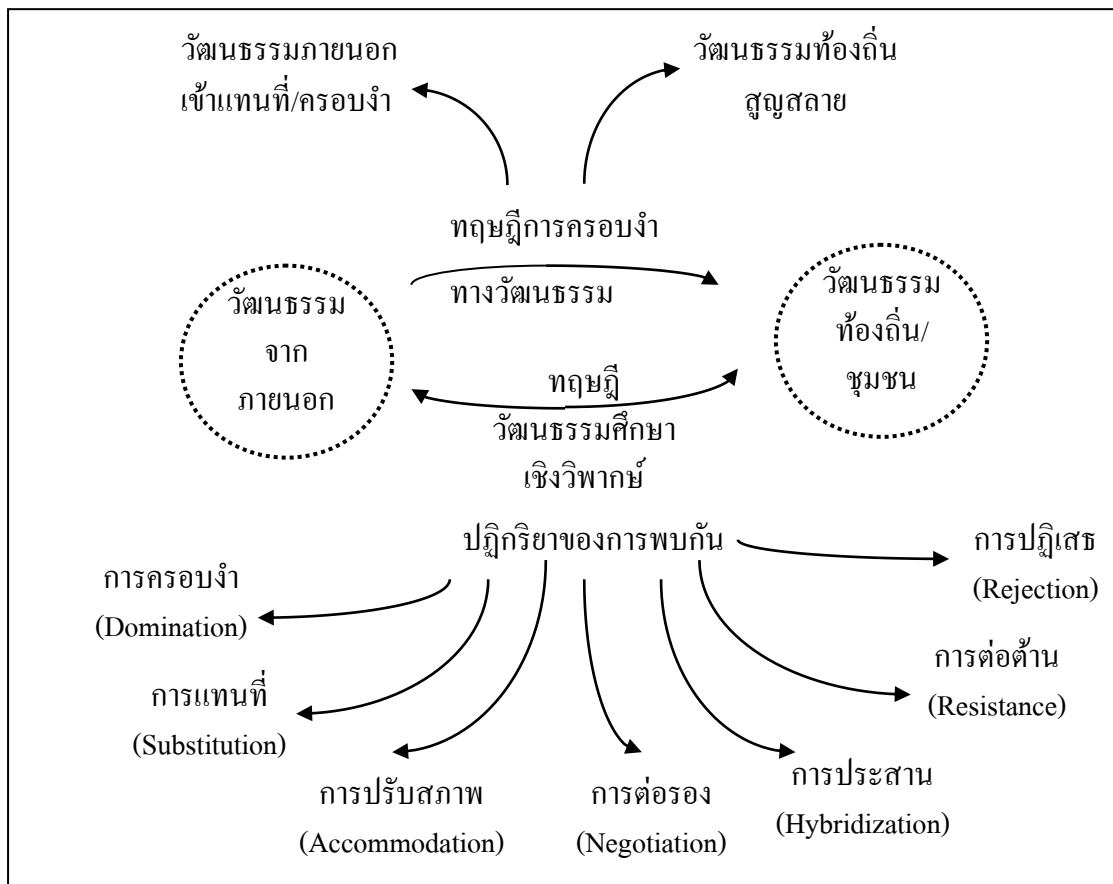
เมื่อนำมาประยุกต์กับเรื่องสื่อพื้นบ้าน เราจะพิจารณาว่าสื่อพื้นบ้านก็เป็น "สถาบันย่อย" อย่างหนึ่งของชุมชน ซึ่งจะ**ดำรงคงความสำคัญ**อยู่ได้ภายใต้เงื่อนไขที่ว่า สื่อพื้นบ้านนั้น**ทำหน้าที่ต่างๆอย่างหลากหลายต่อชุมชน** เช่น เป็นศูนย์รวมจิตใจ ให้ความบันเทิง อบรมบ่มเพาะลูกหลาน ฯลฯ และในเวลาเดียวกัน ก็คงต้องขีดเส้นได้ว่า การที่สื่อพื้นบ้านจะแสดงบทบาทหน้าที่ดังกล่าวนี้ได้ ก็จำเป็นต้องมี**เงื่อนไขที่เอื้ออำนวย**เช่นเดียวกัน (เช่น จะให้ความบันเทิงได้ก็ต่อเมื่อชุมชนมีรสนิยมความบันเทิงแบบพื้นบ้าน เป็นต้น)

แต่หากเราปรับเปลี่ยนแนวคิดทฤษฎีที่ใช้มาเป็น**ทฤษฎีความขัดแย้ง** ข้อแตกต่างเบื้องต้นระหว่างทฤษฎีหน้าที่นิยมกับทฤษฎีความขัดแย้งก็คือ ข้อตกลงเบื้องต้นที่ว่า ความสัมพันธ์ระหว่างผู้คน/สถาบันต่างๆในชุมชนนั้นมีรูปแบบอย่างใดเป็นหลัก : เช่นกลมเกลียวกันดี (Harmony) หรือขัดแย้งกัน (Conflict) ในขณะที่**ทฤษฎีหน้าที่นิยม**เห็นว่า โดยพื้นฐานแล้ว ผู้คนในชุมชนจะสมานสามัคคีรักใคร่กลมเกลียวกันเป็นหลัก หน้าที่ของสื่อพื้นบ้านจึงเป็นเพียงช่วยธำรงรักษาความกลมเกลียวนั้นให้ดำรงอยู่ต่อไป แต่**ทฤษฎีความขัดแย้ง**กลับเห็นว่า ชุมชนนั้นมีความขัดแย้งกันในด้านต่างๆ (ผลประโยชน์/ความคิดเห็น/ประวัติศาสตร์) เป็นหลัก แต่เท่าที่ชุมชนยังไม่แตกสลายออกเป็นเสี่ยงๆก็เพราะมีสื่อพื้นบ้านทำหน้าที่เป็น "กาวประสานใจ" (Social cement) เอาไว้

(ในทางปฏิบัติ นักวิจัยอาจจะมิใช่เป็นผู้ที่เลือกทฤษฎีได้ตามอำเภอใจ แต่คงจะต้องนำเอา "สภาพความเป็นจริงของชุมชน" เป็นตัวตั้งมากกว่า)

(2.2) **การเลือกใช้ทฤษฎีวิวัฒนาการศึกษาเชิงวิพากษ์** สำหรับการวิเคราะห์ปัญหาของสื่อพื้นบ้านซึ่งเป็นส่วนเล็กๆหนึ่งวัฒนธรรมท้องถิ่น (Local culture) เมื่อมาพบกับวัฒนธรรมจากภายนอก (เช่นความทันสมัย การสร้างถนนหนทาง สื่อมวลชน ฯลฯ) การพบกันระหว่าง 2 วัฒนธรรมนี้ หากใช้ทฤษฎี 2 ทฤษฎีที่แตกต่างกันก็จะตีความปรากฏการณ์กัน

ภาพที่ 10: การใช้ทฤษฎี 2 แบบกับการพบกันระหว่าง 2 วัฒนธรรม

จากภาพข้างบนนี้ หากเราใช้**ทฤษฎีการครอบงำทางวัฒนธรรม** (Cultural Domination/ Imperialism) มาอธิบายการพบกันระหว่างวัฒนธรรมจากภายนอกกับวัฒนธรรมท้องถิ่น ภาพที่เราจะได้เห็นก็คือ วัฒนธรรมจากภายนอกจะเข้าแทนที่ กลืนกิน ครอบงำ วัฒนธรรมท้องถิ่นซึ่งจะค่อยๆสูญสลายไปในที่สุด

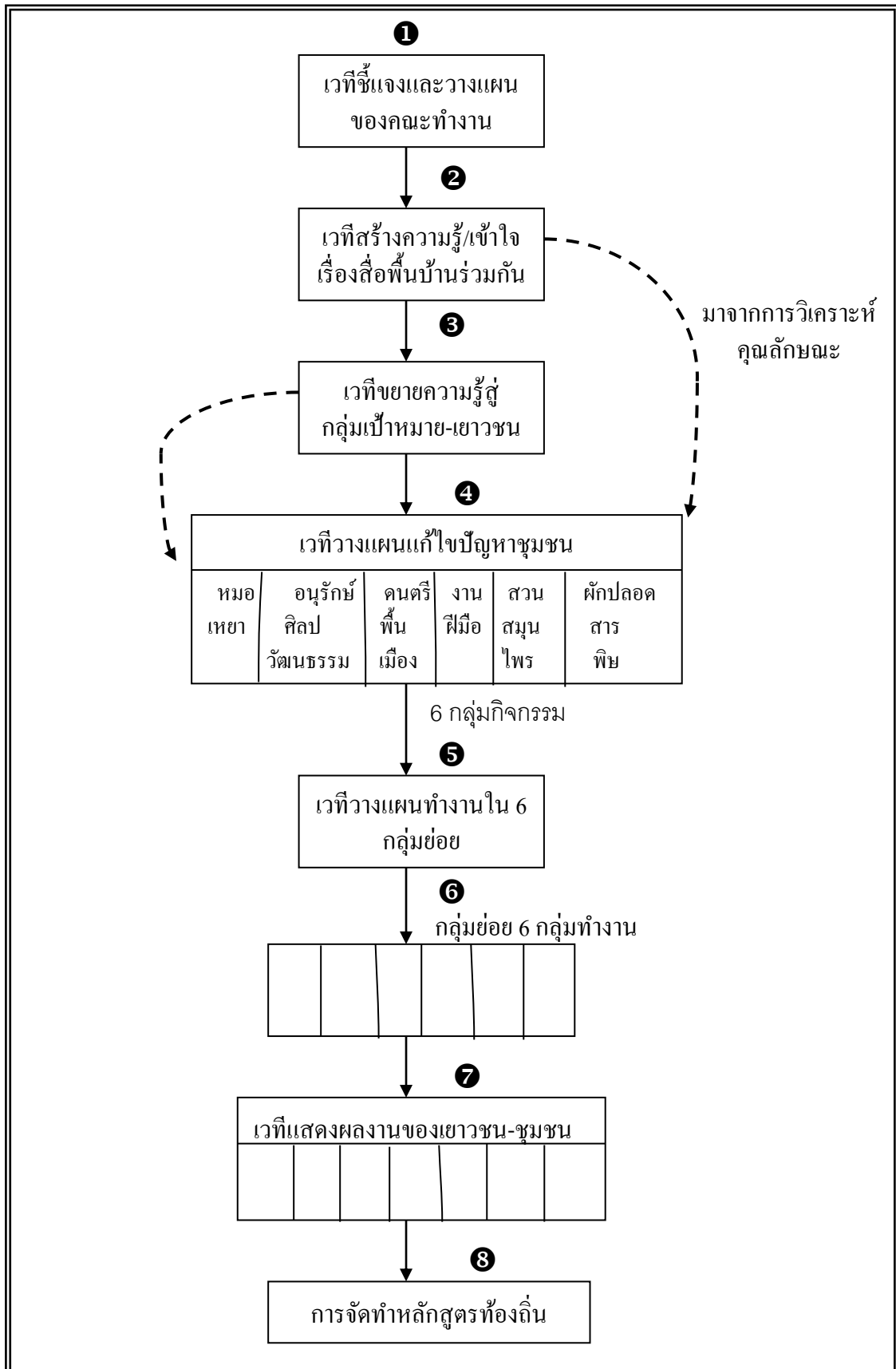
ในทางตรงกันข้าม หากเราใช้**ทฤษฎีวัฒนธรรมศึกษาเชิงวิพากษ์** (Critical Cultural Study) มาอธิบาย ภาพที่เราเห็นก็จะเปลี่ยนไป เพราะทฤษฎีนี้จะอธิบายว่า การพบกันระหว่าง 2 วัฒนธรรมนั้น จะก่อให้เกิดปฏิกิริยาที่หลากหลายเป็น range เริ่มตั้งแต่ปลายข้าวข้างหนึ่งอาจจะเป็นการครอบงำ ในขณะที่อีกปลายข้างหนึ่งเป็นรูปแบบการปฏิเสธ และตรงกลางที่อยู่ระหว่าง 2 ขั้วนี้ก็มีรูปแบบของปฏิกิริยาในแบบอื่นๆอีกมากมาย (รวมทั้งรูปแบบของพื้นที่บ้านที่เรียกว่า "เข้าศอก ออกวา" อีกด้วย)

(2.3) **ประโยชน์เชิงทฤษฎีของการศึกษาบริบทชุมชน** สำหรับประโยชน์เชิงทฤษฎีของการศึกษาบริบทชุมชนนั้นวางอยู่บนแนวคิดที่ว่า "ตัวบทใดตัวบทหนึ่งจะยังไม่มี ความหมาย/สถานะในตัวเอง จนกว่าจะนำไปอ่านอย่างสัมพันธ์กับบริบท" ตัวอย่างเช่น หากถามว่าสื่อวัตถุพื้นบ้านเช่นสมุนไพรมัน มีความหมายอย่างไร ก็ต้องถามว่า สมุนไพรมันไปตกฟากอยู่ใน**บริบทของสังคมแบบไหน** หากสมุนไพรมันไปตกฟากอยู่ในบริบทของการแพทย์พื้นบ้านที่มีหลักปรัชญาว่า "ยาขอ หมอวาน" สมุนไพรมันก็จะกลายเป็นสื่อแห่งความเชื่อเพื่อเกื้อกูลกันระหว่างหมอกับคนไข้ แต่หากสมุนไพรมันไปตกฟากอยู่ในการแพทย์เชิงพาณิชย์ที่มีปรัชญาว่า "ยาซื้อ หมอจ้าง" สมุนไพรมันก็จะกลายเป็นสินค้าที่มีราคาแพง มีกำไรอวดอ้างสรรพคุณเกินจริง ผู้ขายต้องการแต่จะจำหน่ายสินค้าโดยไม่สนใจความปลอดภัยของผู้ใช้ เป็นต้น ในกรณีของ**สถานภาพของสื่อพื้นบ้านประเภทต่างๆ** ก็เช่นเดียวกัน

(2.4) **ประโยชน์เชิงปฏิบัติของการศึกษาบริบทชุมชน** ผลพวงประการหนึ่งจากการศึกษาบริบทชุมชนอย่างละเอียด โดยเฉพาะการศึกษาการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่ครั้งอดีตมาจนถึงปัจจุบัน จะทำให้เห็นได้ว่า ในปัจจุบันนี้ ปัญหาของชุมชนนั้นมีหลายด้านและส่งผลกระทบต่อหลายกลุ่มคน เปรียบเสมือนการผูกเงื่อนปมของเชือกที่มีหลายปม ดังนั้น ในการค้นคิดกิจกรรมเพื่อแก้ไขปัญหาของชุมชน เราจึงไม่อาจคิดทำกิจกรรมเพียงกิจกรรมเดียว ก็สามารถจะแก้ไขปัญหานั้นได้ทั้งหมด

ด้วยเหตุนี้ การค้นคิดออกแบบกิจกรรมเพื่อการแก้ไขปัญหาของชุมชนในโครงการ สพล. จึงมักมีหลากหลายกิจกรรมแต่ที่ว่าต่างร้อยเชื่อมเป็นขบวนเดียวกันที่เรียกว่า "คาราวานกิจกรรม" ส่วนที่ผู้ทำงานพัฒนาจะล่วงรู้ว่า ควรจะทำกิจกรรมใดบ้างนั้น ก็ใช้ "แผนที่การวิเคราะห์ปัญหาและศักยภาพของชุมชน" เป็นตัวต้นแบบ ตัวอย่างเช่น การออกกิจกรรมโครงการสืบสานพิธี "เหยา" ชนเผ่าผู้ไทสานสายใยลูกหลาน" จ.มุกดาหารที่แสดงในภาพ

ภาพที่ 11: คาราวานกิจกรรมของโครงการสืบสานพิถีเหยา

3. เกณฑ์ที่จะใช้ศึกษาบริบทชุมชน

ดังที่ได้เกริ่นมาแล้วว่า เป้าหมาย สำนักคิด และวิธีการศึกษาบริบทชุมชนนั้นไม่ได้มีได้หลากหลาย ในที่นี้จะขอระบุอย่างชัดเจนว่า **เป้าหมาย**ของการศึกษาบริบทชุมชนนั้นก็เพื่อเอามาใช้ในการทำงานกับสื่อพื้นบ้าน โดยสำนักคิดทฤษฎีที่ใช้เป็นคอมล่องทางคือ สำนักทฤษฎีวิวัฒนาการศึกษาศาสตร์ ซึ่งจะทำให้เกณฑ์ที่จะใช้ศึกษาบริบทชุมชนน่าจะมีดังนี้ (ทั้งหมดนี้เป็นเพียงร่างทางความคิดของผู้เขียนเท่านั้น และยังรอคอยการพัฒนาปรับปรุงในโอกาสต่อไป)

(3.1) อายุและการก่อรูปของชุมชน

การตอบคำถามว่าชุมชนที่ศึกษานั้นมีอายุเท่าไรนั้นมีความสำคัญต่อการศึกษาสื่อพื้นบ้านอย่างมาก เพราะชุมชนที่มีอายุยาวนานซึ่งเปรียบเสมือนต้นไม้ใหญ่ ย่อมจะมีรากแก้วที่แข็งแรงและมีรากฝอยที่แตกแขนงออกไปมาก ซึ่งจะนำมาซึ่งความหมายว่า "มีความเข้มแข็งทางชุมชนอยู่พอสมควร" (แต่ในอีกหนึ่ง ชุมชนที่มีอายุอยู่มาช้านานก็อาจจะถึงช่วงเวลาผุพังได้ นักวิจัยจึงต้องอ่านความหมายแบบทางสองแพร่งให้ดี)

ส่วนการก่อรูปของชุมชน (Community formation) นั้น หมายความว่า ชุมชนนั้นได้ประกอบร่างขึ้นมาได้อย่างไร ซึ่งอาจจะมีหลายแบบแผน เช่น มีต้นตระกูลใหญ่มาก่อกรากเพียงตระกูลเดียว หรือเกิดจากการรวมตัวกันของ 3-4 ตระกูลใหญ่ๆ ลักษณะของการก่อรูปของชุมชนแบบนี้ น่าจะคาดเดาได้ว่า จะมี "ต้นทุนทางสังคม" (Social capital) คือความสัมพันธ์ระหว่างเครือญาติอยู่ค่อนข้างมาก (ดูจากนามสกุลของคนในชุมชนก็พอจะบอกได้)

แต่สำหรับบางชุมชนจะก่อรูปมาจากการอพยพโยกย้ายของผู้คนที่แตกต่างกันหลากหลายแบบร้อยพ่อพันแม่ สำหรับชุมชนแบบนี้ เราน่าจะคาดเดาได้ว่า มีต้นทุนทางสังคมน้อย (เช่น ความสัมพันธ์แบบเครือญาติ) แต่ในเวลาเดียวกัน นักวิจัยก็ต้องแสวงหาว่า มีอะไรบ้างที่ทำหน้าที่เป็น "กาวใจร้อยรัด" (Social cement) ผู้คนที่หลากหลายเหล่านี้ (ซึ่งสื่อพื้นบ้านก็อาจจะเป็นกาวใจตัวหนึ่ง

(3.2) สภาพพื้นฐานทางภูมิศาสตร์ของชุมชน

การศึกษาสภาพพื้นฐานในทางภูมิศาสตร์ของชุมชนคือการศึกษาสภาพดิน น้ำ ป่า เขา ทะเล ทรัพยากรธรรมชาติต่างๆของชุมชน ข้อมูลในมิตินี้จะนำไปสู่การอธิบายวิถีการดำรงชีวิต การทำมาหากินของชุมชน ความอุดมสมบูรณ์ของชุมชน ซึ่งมีนัยยะต่อมาถึงเรื่อง "ความสามารถในการพึ่งตนเองของชุมชน"

ตัวอย่างเช่นใน "โครงการครัวคุ้มผางสร้างสุข สุขภาพวิถีปกาเกอะญอ" เมื่อสำรวจสภาพทางภูมิศาสตร์ของชุมชนในครั้งอดีต ก็พบว่า ชุมชนมีความอุดมสมบูรณ์ด้านนิเวศวิทยาอย่างมาก อาหารการกินทั้งหมดของชุมชนหาได้มาจากในป่าที่รอบล้อมหมู่บ้าน ทำให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้ จะมีก็แต่เพียง "เกลือ" เท่านั้นที่ชุมชนต้องหาของป่าไปแลกกับหมู่บ้านอื่นๆ

และสภาพพื้นฐานทางภูมิศาสตร์ของชุมชนนี้ยังสามารถนำมาอธิบายเชื่อมโยงกับ **อัตราการย้ายเข้าออกของคนในชุมชน** โดยเฉพาะคนรุ่นหนุ่มสาวซึ่งเป็น "ข้อต่อของการขานรับสื่อพื้นบ้านในอนาคต" เช่น ในชุมชนที่มีพื้นที่ทำกินจำกัด หรือพื้นดินไม่อุดมสมบูรณ์พอที่จะเพิ่มผลผลิตได้ ก็ย่อมเกิดแรงผลักดันให้คนหนุ่มสาวออกไปหางานทำนอกหมู่บ้านดังเช่นหมู่บ้านแถบภาคอีสาน

(3.3) ลักษณะการเป็นหมู่บ้านเปิด/หมู่บ้านปิด

มิติของการเป็นหมู่บ้านเปิดหรือปิดนั้นมีความสำคัญต่อการทำงานวัฒนธรรมพื้นบ้านเป็นอย่างมาก ทั้งนี้เพราะเป็นหลักการทั่วไปที่ว่า หากลักษณะของชุมชนเป็นหมู่บ้านปิด/เป็นชุมชนชนบทที่ปิดตัวต่อการติดต่อกับโลกภายนอก โอกาสที่จะธำรงรักษาวัฒนธรรมของท้องถิ่นก็จะมีอยู่สูง แต่หากเมื่อใดที่ชุมชนนั้นเปิดตัวต่อโลกภายนอก โอกาสที่วัฒนธรรมท้องถิ่นจะต้องถูกแรงปะทะจากวัฒนธรรมภายนอกก็จะเกิดขึ้น ตัวอย่างเช่น ชุมชนบ้านหาดเจ้าหลาว อ.ท่าใหม่ จ.จันทบุรี ที่ธำรงรักษาสื่อพื้นบ้านแห่งตุ๊กของตนมาได้นับเป็นร้อยๆปี อันเนื่องมาจากชุมชนบ้านหาดเจ้าหลาวเป็นชุมชนปิด ไม่มีเส้นทางคมนาคมติดต่อกับโลกภายนอก แต่เมื่อมีการสร้างถนนไฟฟ้าน้ำประปาเข้าสู่ชุมชน พร้อมกับมีการพัฒนาบริเวณดังกล่าวให้กลายเป็นสถานที่ท่องเที่ยว สภาพของการเป็นชุมชนเปิดดังกล่าวก็ก่อผลกระทบต่อสื่อพื้นบ้านแห่งตุ๊กทันที

และเมื่อพิจารณาความเป็นชุมชนปิด/เปิดให้เชื่อมสัมพันธ์กับ "ความเป็นชนบท/เมือง" ก็อาจกล่าวได้ว่า กระบวนการกลายเป็นชุมชนเมืองมากขึ้นเรื่อยๆนั้น ในทางหนึ่งก็คือโอกาสของการ "เปิดชุมชน" ให้กว้างขวางมากขึ้นไปด้วยเช่นกัน โฉมหน้าและบทบาทหน้าที่ของสื่อพื้นบ้านภายใต้ชุมชนที่เปิดและเป็นเมืองนั้นควรจะเป็นอย่างไร ยังเป็นคำถามที่รอคอยผลการค้นคว้าจากงานวิจัย

(3.4) อัตลักษณ์ของชุมชน

สำหรับการสำรวจบริบทชุมชนเพื่อเป้าหมายอย่างอื่น ๆ นั้น ประเด็นเรื่อง "อัตลักษณ์ของชุมชน" อาจจะไม่ใช่อุปสรรคใหญ่ แต่สำหรับการศึกษาสื่อพื้นบ้านแล้ว ประเด็นเรื่องอัตลักษณ์ชุมชนถือเป็นเรื่องสำคัญระดับคอขาดบาดตายเลย ทั้งนี้ เพราะสื่อพื้นบ้านซึ่งชื่อนามก็บ่งบอกอยู่แล้วว่าเป็น "สื่อแบบของใครของมัน ถิ่นใครถิ่นมัน" สื่อพื้นบ้านจึงเป็นเสมือน "เสาธงแห่งอัตลักษณ์ของชุมชนนั้นๆ" ดังที่ผู้เขียนได้ยืมแม่บัวซอน ศิลปินคำซอแห่งจ.เชียงใหม่เล่าอยู่เสมอว่า ถ้าเป็นซอของจังหวัดไหน มักจะใช้เครื่องดนตรีแบบใดเล่น และมักจะนิยมทำนองซอทำนองใด

อัตลักษณ์ของชุมชนนั้นมีต้นกำเนิดความเป็นมาได้จากหลายเบ้าหลอม เบ้าหลอมที่เข้มข้นแต่อาจจะแผ่เงาที่ผู้เขียนได้พบอยู่บ่อยครั้งมากที่สุดในการทำโครงการร่วมกับสพส.ก็คือ "อัตลักษณ์แห่งชาติพันธุ์" (Ethnic identity) เช่น ความเป็นไทลื้อ เป็นส่วย เป็นไทพวน เป็น

ไทใหญ่ ฯลฯ

การศึกษาอัตลักษณ์ของชุมชนนั้น จะต้องดูทั้งด้านที่เป็น**ภววิสัย** (Objective dimension) และด้านที่เป็น**การรับรู้/อัตวิสัย** (Subjective dimension) ตัวอย่างเช่นในขณะที่เป็นจริงนั้น ชุมชนที่บ้านยางตะพาย จ.พิจิตรนั้นเป็น**ชาวส่วย**ที่อยู่กลางวงของคนไทยภาคกลาง (ด้านภววิสัย) แต่ทว่าการรับรู้ตัวเองของชาวบ้านยางตะพายนั้นมองตนเองอย่างไร เช่น ภูมิใจที่เป็นชาวส่วยหรืออับอายขายหน้าที่เป็นชาวส่วย เป็นต้น การรับรู้ในระดับอัตวิสัยนี้จะมาตอบคำถามว่า หน้าตักทางวัฒนธรรมที่มีอยู่นั้นจะกลายมาเป็น "ต้นทุน" หรือกลายมาเป็น "หนี้สิน" กันแน่ และการรับรู้อัตลักษณ์ของชุมชนนั้นก็เกี่ยวข้องกับเรื่องของสื่อพื้นบ้าน ซึ่งมีสถานะเป็นเสมือน "เสาธง" ของอัตลักษณ์ชุมชน (เช่น ถ้าเป็นชาวส่วย ก็รู้ได้ทันทีเมื่อออกทำไร่ทำนาได้แบบส่วย)

(3.5) ระบบเครือข่ายและการแต่งงาน

ดังที่ได้กล่าวมาบ้างแล้วในหัวข้อ "อายุและการก่อรูปของชุมชน" ว่า ชุมชนได้ใช้ "ต้นทุนทางสังคม" แบบใดมาประกอบคนหลายๆคน หลายๆกลุ่มเข้าเป็นชุมชนเดียวกัน และต้นทุนที่มีความสำคัญมากที่สุดอย่างหนึ่งในประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติก็คือ "ความเป็นเครือญาติกัน"

การศึกษาสายเครือญาติวงศ์ตระกูลนั้น ถือเป็นวิธีวิทยาหลักของนักมานุษยวิทยาเลยทีเดียวก่อนที่จะทำแผนผังวงศ์วานว่านเครือหรือสาแหรกของสายตระกูล เพื่อทำความเข้าใจกับ "การรวมกลุ่ม" (groupness) การร่วมแรงร่วมใจกันในการใช้ทรัพยากร การใช้แรงงาน การแบ่งปันผลประโยชน์ การเอื้อเฟื้อช่วยเหลือกัน รวมทั้งกำหนด "วิธีการจัดการกับความขัดแย้ง" ด้วย (Conflict resolution) ตัวอย่างเช่น สมสุข (2547) พบว่า ในชุมชนทุ่งขวางนั้น การทวงหนี้ของคนในชุมชนมักจะเป็นไปอย่างไม่จริงจังเพราะ"เป็นญาติพี่น้องกันทั้งนั้น ถ้าดูหน้าก็ต้องปะจุมก" เป็นต้น ในการศึกษาเรื่องระบบเครือญาตินั้น นอกจากจะดูว่า ใครเป็นลูกหลานพี่น้องใครแล้ว ก็อาจจะศึกษา "แบบแผนของการแต่งงาน" ของคนในชุมชน เช่น มักจะแต่งงานกันเองภายในชุมชน หรือมักจะแต่งงานกับคนภายนอก ซึ่งจะช่วยอธิบายการรักษาหรือการขยายขอบเขตของความเป็นเครือญาติในชุมชน

(3.6) ระบบการปกครองและบทบาทของผู้นำ

นี่เป็น "มิติด้านการเมือง" ของชุมชน ซึ่งอาจจะแตกต่างไปจากมิติด้านการเมืองของสังคม เนื่องจากในชุมชนมักจะมี "กลไกการปกครองและมีผู้นำอยู่หลายประเภท" เช่น มีทั้งผู้ใหญ่บ้าน/กำนัน มีผู้เฒ่าผู้แก่/ผู้อาวุโสที่เป็นที่เคารพ มีทั้งพระภิกษุสงฆ์ ปราชญ์ชาวบ้าน ช่างพื้นบ้าน ฯลฯ ซึ่ง**หน่วยการศึกษา**ที่จะทำให้มองเห็นผู้นำและกลไกการปกครองของชุมชนได้ดีที่สุดก็คือ ช่วงเวลาของการเกิดความขัดแย้งในชุมชนซึ่งจะได้เห็นบทบาทที่ชัดเจนและโดดเด่นของผู้นำ

นอกจากประสบการณ์ของผู้เขียนเองได้พิสูจน์ว่า ถึงแม้ข้อเท็จจริงที่ว่า ชุมชนที่เข้มแข็งนั้นมักจะมี "ระบบของผู้นำที่ดี/เก่ง/เข้มแข็ง" แต่ทว่าก็ยังชุมชนบางแห่งที่สามารถเข้มแข็ง

ได้โดยปราศจากระบบดังกล่าวของผู้นำ ดังตัวอย่างชุมชนทุ่งขวางในงานวิจัยของสมสุข (2547) ที่ได้กล่าวถึงมาแล้ว

(3.7) มิติด้านจิตวิญญาณ/ความเชื่อของชุมชน

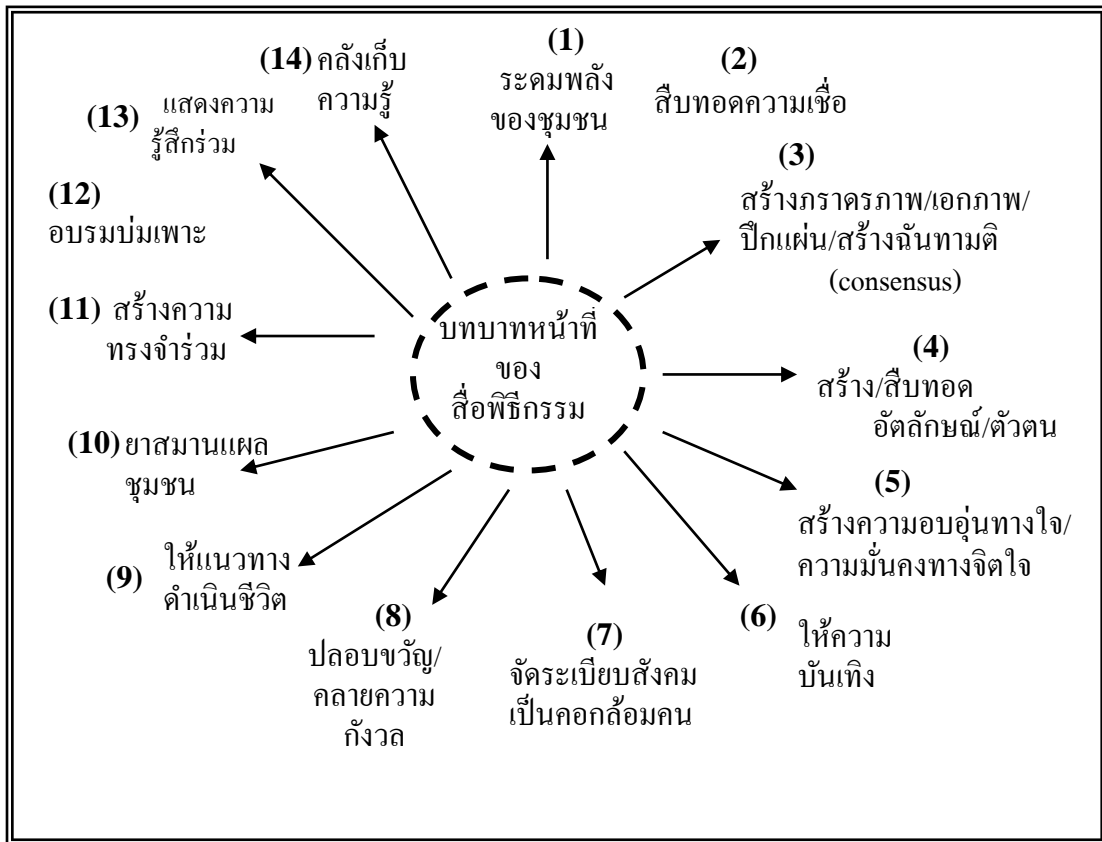
นอกจากมิติด้านที่มองเห็นได้ของชุมชน คือมิติเศรษฐกิจการทำมาหากินและมิติการปกครองการอยู่ร่วมกันแล้ว ในชุมชนมนุษย์ทุกแห่งก็ยังมี "มิติที่มองไม่เห็น" (Invisible part) แต่ทว่ามีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการดำรงอยู่ของชุมชน คือมิติด้านความเชื่อ/จิตวิญญาณของชุมชน ซึ่งมักจะทำหน้าที่เป็นศูนย์รวมจิตใจของชุมชน

แม้ว่ามิติความเชื่อและจิตวิญญาณของชุมชนจะเป็นสิ่งที่จำเป็นต้องมองเห็นไม่ได้ เพราะมีลักษณะเป็นนามธรรม แต่ทว่ามิตินี้ก็มี "ลักษณะรูปธรรม" มารองรับ เช่น ศาลเจ้า ร้างทรง เครื่องเช่นสังเวศต่างๆ รวมทั้งสี่อู่พื้นบ้านด้วย เช่น ที่ชุมชนบ้านหาดเจ้าหลวงนั้น เนื่องจากเจ้าพ่อเขาหัวแหลมที่เป็นศูนย์รวมจิตใจและเป็นที่ยึดเหนี่ยวใจของชุมชนชาวประมงในบ้านนั้น มีความโปรดปรานสี่อู่พื้นบ้านแห่งตึกเป็นอย่างยิ่ง ถึงระดับที่ว่า เมื่อชาวบ้านไม่จัดหาธำเพ็ญตึกไปเล่นถวาย แก้วบนหรือในงานไหว้ศาลเจ้าประจำปี เจ้าพ่อจะพิโรธและสื่อสารมาให้ชาวบ้านรับรู้ ด้วยเหตุนี้ ลมหายใจของสี่อู่ตึกจึงยังคงยืนยาวต่อมา (สนใจโปรดอ่าน กาญจนาและสุชาติดา, **อ้างแล้ว**, 2549)

สำหรับการวิเคราะห์สี่อู่พื้นบ้านก็เช่นเดียวกัน เนื่องจากสี่อู่พื้นบ้านทุกชนิดมีลักษณะที่แตกต่างจากสี่อู่สมัยใหม่ กล่าวคือ ไม่ว่าจะป็นสี่อู่พิธีกรรม สี่อู่การแสดง สี่อู่วัตถุ สี่อู่กิจกรรม ฯลฯ ส่วนใหญ่แล้ว มักจะมีรากเหง้าความเป็นมาจากระบบความเชื่อเป็นปฐม ดังนั้นสี่อู่พื้นบ้านทุกชนิดจึงต้องมี "ครู มีครูหมอบ มีตายาย มีเทพ มี..." ที่เป็นจิตวิญญาณของสี่อู่พื้นบ้านนั้น

ในการวิเคราะห์มิติด้านจิตวิญญาณ/ระบบความเชื่อของชุมชนนั้น นอกจากจะศึกษาว่ามีระบบความเชื่ออะไรบ้างแล้ว ก็จะต้องศึกษา "บทบาทหน้าที่ของมิติด้านจิตวิญญาณ/ความเชื่อ" นั้นไปด้วย ตามหลักการที่ว่า สถาบัน/ส่วนเสี้ยวย่อยๆทุกอย่างจะดำรงคงอยู่ได้ก็ต่อเมื่อมีบทบาทหน้าที่ต่อส่วนรวมทั้งสิ้น และบทบาทหน้าที่นี้จะมีลักษณะ "พลวัต" คือปรับเปลี่ยนไปตามสภาพความเป็นจริงของชุมชน ดังเช่น งานศึกษาเรื่อง "เจ้าแม่เกาะจิก: ระบบความเชื่อในชุมชนประมง" ของปรารถนา (2546) ที่ศึกษาในพื้นที่เกาะจิก จ.ตราด และได้พบว่า ระบบความเชื่อเรื่องเจ้าแม่เกาะจิกนั้นมีบทบาทหน้าที่แบบรอบตัว เริ่มตั้งแต่ทำหน้าที่เป็น "เจ้าที่เจ้าทาง" เป็นเจ้าของแสดงอัตลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ในชุมชน ทำหน้าที่เป็นหลักประกันทางใจและให้ความปกป้องคุ้มครองกับสร้างสมานฉันท์ระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์ รวมทั้งยังควบคุมความสัมพันธ์ระหว่างเพศและความแตกต่างระหว่างชนชั้นไม่ให้เกิดความรู้สึกเหลื่อมล้ำหรือเอาเปรียบกันมากเกินไป เป็นต้น

ภาพที่ 12: หน้าที่อันหลากหลายของสื่อพิธีกรรม

(3.8) การศึกษาบริบทการสื่อสารของชุมชน

มีข้อน่าสังเกตว่า ในงานศึกษาชุมชนสาขาวิชาอื่นๆ นอกเหนือจากสาขานิติศาสตร์แล้ว มักจะมองข้ามการสำรวจบริบททางการสื่อสารของชุมชน ทั้งที่ผู้เขียนมีความเห็นว่า บริบททางการสื่อสารของชุมชนนั้นเป็นเสมือนยาตำ (หรือเส้นใยประสาท) ที่สอดแทรกอยู่ในทุกกิจกรรมและทุกปริมณฑลของชุมชน และบริบทด้านการสื่อสารนี้ก็อาจถือได้ว่าเป็น "มิติด้านวัฒนธรรมมิติหนึ่ง" ด้วย

นอกจากจะถูกมองข้ามในการสำรวจชุมชนแล้ว หากเป็นนักนิติศาสตร์ยุคใหม่ที่เข้าไปศึกษาชุมชนก็มักจะจำกัดขอบเขตการศึกษาการสื่อสารของชุมชนอยู่ในแต่ "สื่อสมัยใหม่" เท่านั้น เช่น ที่อ่านหนังสือพิมพ์ หอกระจายข่าว วิทยุ โทรทัศน์ อินเทอร์เน็ตตำบล ฯลฯ ทั้งที่ความจริงแล้ว ระบบการสื่อสารของชุมชนนั้นมีหลายระดับ หลายพื้นที่ หลายช่องทาง/วาระโอกาส

ดังนั้น ผู้เขียนจึงขอเสนอให้มีการขยายขอบเขตของการศึกษาการสื่อสารชุมชนออกไปให้กว้างขวางในทุกระดับและทุกประเภท ตั้งแต่การสื่อสารภายในตนเอง จนถึงการ

สื่อสารมวลชน ทั้งการสื่อสารระดับบุคคล ครอบครัว เครือญาติ กลุ่ม ชุมชน กับบุคคลภายนอก ฯลฯ และหากใช้การถ่ายภาพมุมกว้างดังกล่าวแล้ว เราก็จะพบว่า บรรดาร้านชำ วัด บ่อน้ำ ร้านทำผม ศาลากลางหมู่บ้าน ลานวัด สนามชนไก่ สนามเล่นฟุตบอล ซ้ำงูตุ้โหวดศัพท รำนกาแพ ตลาด ฯลฯ ล้วนแล้วเป็น "แหล่งกำเนิดของการสื่อสารชุมชนทั้งสิ้น" (โปรดอ่าน กาญจนนา, "แบบเรียนเบื้องต้น" ในปฐมบทแห่งองค์ความรู้เรื่องทฤษฎีสื่อสารสุข, สพส. 2549)

(3.9) การศึกษากลุ่มและเครือข่ายของชุมชนและเครือข่ายการสื่อสาร

การศึกษาเรื่องการเกาะกลุ่มและเครือข่ายของชุมชน/การสื่อสารนั้น เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับรูปแบบการรวมตัวกันของชุมชน (Social gathering) ซึ่งอาจจะต่อเนื่องมาจากมิติแรกคือ **การก่อรูปของชุมชน** ทั้งนี้ เนื่องจากในสภาพความเป็นจริง ในแต่ละชุมชนนั้นย่อมประกอบด้วยกลุ่มย่อยออกเป็นกลุ่มเล็กกลุ่มน้อยตามเกณฑ์ต่างๆ เช่น เครือญาติ กลุ่มอาชีพ กลุ่มรุ่นวัย กลุ่มแบ่งตามเพศ กลุ่มสนใจ กลุ่มละแวกบ้าน กลุ่มชนชั้น ฯลฯ โดยที่การรวมกลุ่มดังกล่าวนี้ อาจจะมีพลวัตการเคลื่อนไหวไปตามกิจกรรมของชุมชน เช่น เมื่อมีงานบุญของหมู่บ้าน ผู้หญิงจากทุกสายเครือญาติก็จะมาช่วยกันทำอาหารที่วัด เป็นต้น

กลุ่มเหล่านี้มักจะสานสายสัมพันธ์ในลักษณะเครือข่ายกันทั้งภายในชุมชนและกับภายนอกชุมชน โดยมี "ตัวบุคคล/ครอบครัวบางครอบครัว" เป็นตัวเชื่อมประสาน ดังเช่นงานวิจัยของสมสุข (2547) ที่พบว่า ในชุมชนที่ศึกษานั้น มีการแบ่งเป็นกลุ่มย่อยๆ อยู่ และแต่ละกลุ่มก็จะมี "หัวหมุดต่อเชื่อม" อยู่แน่นอนว่า ความสัมพันธ์ของแต่ละกลุ่มนั้นย่อมจะมีทั้งด้านที่ร่วมมือและด้านที่ขัดแย้งกัน ในท่ามกลางรูปแบบความสัมพันธ์เหล่านี้ สื่อพื้นบ้านจะเข้าไปมีบทบาทหน้าที่บางประการ

กรณีตัวอย่างเห็นได้อย่างชัดเจนที่สุดก็คือ ในโครงการจัดทำโนราพัฒนาชีวิตเยาวชนควนกาหลง จ.สตูล นั้น เนื่องจากชุมชนควนกาหลงประกอบรูปขึ้นมาจากผู้คนที่อพยพมาจากหลายๆ แห่ง ดังนั้นสื่อพื้นบ้านเช่นโนรานั้น นอกจากจะมีบทบาทหน้าที่เฉกเช่นเดียวกับ "โนราแบบทั่วไป" แล้ว โนราในชุมชนควนกาหลงก็ยังมีหน้าที่ "พิเศษ" คือเป็นตัวเชื่อมประสานเครือข่ายเพื่อการช่วยเหลือเกื้อกูลกันท่ามกลางผู้คนที่อพยพมาจากที่ต่างๆ กัน

การศึกษาเครือข่ายนั้น นอกจากจะศึกษาว่า "มีเครือข่ายอะไรบ้าง และมีกลไกในการธำรงรักษาเครือข่ายนั้นได้อย่างไร" อีกมิติที่สำคัญก็คือ การศึกษาบทบาทหน้าที่ของเครือข่ายทั้งภายในและภายนอกชุมชน ดังเช่นที่สมสุข (2547) ได้พบว่า ในขณะที่ชุมชนทุ่งขวางนั้นมิได้เป็นชุมชนที่มีผู้นำที่โดดเด่นมีความสามารถสูง มิได้เป็นชุมชนที่มีความสมัครสมานเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน และยังเป็นชุมชนที่มีพื้นที่ตั้งอยู่ประชิดติดกับเมืองอันทันทสมัย (จ.ชลบุรี) แต่การที่ชุมชนแห่งนี้ยังคงรักษาเส้นทางชีวิตของชุมชนเอาไว้ได้อย่างเป็นอิสระ ก็เพราะมี "การจักสานเครือข่ายชุมชนที่เข้มแข็ง" เช่นเดียวกับที่ ไศจิวัจน์ (2547) พบว่า ชุมชนเล็กๆ เช่นบ้านควนที่มีควนเรือนไม้ก็

ร้อยครอบครัว และตั้งอยู่ใจกลางเมืองหลวงสามารถจะกำหนดชะตาชีวิตการพัฒนาชุมชนตนเองได้ก็เนื่องจากการมีเส้นสายเครือข่ายกับภายนอกชุมชนที่กว้างขวางและเหนียวแน่นเป็นอย่างยิ่ง

สำหรับเครือข่ายชนิดพิเศษชนิดหนึ่งคือ**เครือข่ายการสื่อสาร**ก็เช่นเดียวกัน ในงานศึกษาสื่อพื้นบ้านทุกหนแห่ง ผู้เขียนได้พบว่า ศิลปินพื้นบ้านนั้นไม่เคยยืนอยู่อย่างโดดเดี่ยวเลย หากแต่จะมีเสี่ยว มีเพื่อน มีเกลออยู่ในที่ต่างๆอยู่เสมอ เครือข่ายของสื่อพื้นบ้านนั้นมีคุณค่า/บทบาทหน้าที่อยู่หลายประการ เริ่มตั้งแต่การเอื้อเพื่อเกื้อกูลกัน เช่น หากโนราจากหมู่บ้านหนึ่งขาดเครื่องดนตรีหรือนักดนตรีก็จะหยิบยืมกัน เป็นต้น การเอื้อเพื่อเกื้อกูลกันนั้นเป็นหลักคำประกันความอยู่รอดของสื่อพื้นบ้านเป็นเบื้องต้น และในขั้นต่อมาก็เป็นกลไกในการพัฒนาระดับความรู้และทักษะของศิลปินให้สูงขึ้น (โดยผ่านกิจกรรมพวกการประชันขันแข่งกันอย่างสม่ำเสมอ)

ทั้ง 9 ประเด็นที่นำเสนอมานี้เป็นตัวอย่างคร่าวๆของการศึกษาบริบทชุมชนเพื่อนำมาใช้ในงานวิจัยที่เกี่ยวกับเรื่องกระบวนการทำงานกับวัฒนธรรม/สื่อพื้นบ้านเชิงรุก

7. การศึกษาสื่อพื้นบ้าน

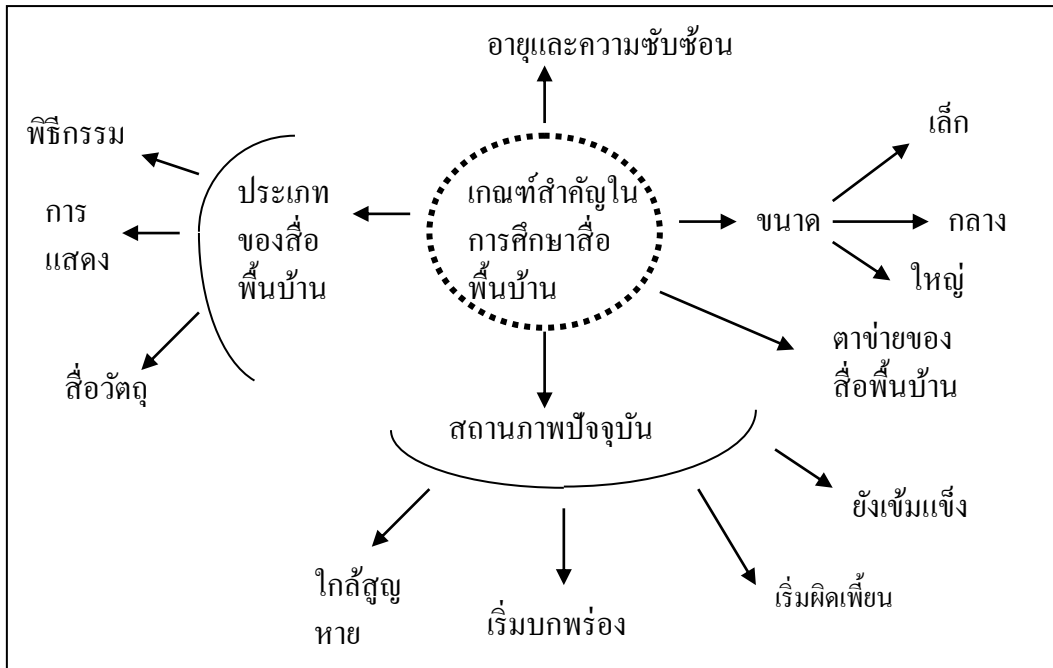
เนื่องจากสื่อพื้นบ้านเป็นตัวละครที่สำคัญอีกตัวหนึ่งของกระบวนการทำงานวัฒนธรรมเชิงรุก ดังนั้น การศึกษาจึงจำเป็นต้องให้ความสนใจกับตัวละครตัวนี้เป็นพิเศษ

อันที่จริงในกระบวนการทำงานของโครงการสพส. นั้น จะมี "ตัวช่วย" ในการศึกษาสื่อพื้นบ้านอยู่แล้ว คือเครื่องมือการ**วิเคราะห์คุณลักษณะ** (Attribute analysis) ที่วิธีการวิเคราะห์คุณลักษณะของสื่อพื้นบ้านนั้นมักจะเก็บข้อมูลมาจากการจัดเวทีของผู้รู้/แกนนำ/ปราชญ์ชาวบ้าน/ศิลปินพื้นบ้าน (Key informants) ข้อมูลที่ได้มาจึงนับว่ามีความเหมาะสมและเพียงพอสำหรับนำมาใช้ประโยชน์เบื้องต้น คือ การจัดทำกิจกรรมเพื่อเสริมความเข้มแข็งหรือเสริมศักดิ์ศรีของสื่อพื้นบ้านได้ในระดับหนึ่ง

ในที่นี้ ผู้เขียนจึงจะขอเพิ่มเติมแต่เฉพาะ "เกณฑ์หรือมิติที่ยังขาดหายไป" ในการศึกษาสื่อพื้นบ้านเพื่อการนำมาใช้ประโยชน์ในลำดับที่สูงขึ้นมา

เกณฑ์ที่ผู้เขียนจะหยิบยกมากล่าวในที่นี้คือ อายุ และความซับซ้อน ขนาด ตาข่ายของสื่อพื้นบ้าน สถานภาพปัจจุบัน และประเภทของสื่อพื้นบ้าน ซึ่งจัดเป็นคุณลักษณะที่สำคัญของสื่อพื้นบ้าน

ภาพที่ 13: เกณฑ์สำคัญในการศึกษาสื่อพื้นบ้าน

(7.1) อายุและความซับซ้อนของสื่อพื้นบ้าน

ขอตอบย้ำอีกครั้งหนึ่งว่า อายุของสื่อพื้นบ้านก็เช่นเดียวกับอายุของชุมชน กล่าวคือ มีนัยยะบางสิ่งบางอย่างตามมา (Implication) สื่อพื้นบ้านที่เพิ่งถือกำเนิดมาได้เพียง 40-50 ปี กับสื่อพื้นบ้านที่มีอายุมานานับ 300 ปี เช่น การเล่นดาระของจ.สตูล ย่อมมีความแตกต่างกันอย่างแน่นอน และในหลายๆด้าน คำถามที่เราน่าจะตั้งกับสื่อพื้นบ้านที่มีอายุมาไต่ยาวนานก็คือ **มีกลไกธำรงรักษาสื่อพื้นบ้านนั้นได้อย่างไร** และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง หากสื่อพื้นบ้านชนิดนั้นเป็นสื่อที่ออกแบบมาอย่างสลับซับซ้อน เช่น เทศน์มหาชาติที่จะต้องหานักเทศน์มาให้ได้ถึง 13 กัณฑ์ และต้องหาผู้รับกัณฑ์เทศน์ให้ได้ถึง 13 กัณฑ์ หรือกระบวนการแกะฝ้ายปั่นทอผ้าจิ้งจอกซึ่งมีหลายสิบขั้นตอนแต่ต้องทำให้เสร็จภายในวันเดียวของพิธีจิ้งจอก เป็นต้น

นอกจากนั้น อายุที่ยืนยาวของสื่อพื้นบ้านยังอาจจะบ่งบอกไปถึงนัยยะอย่างอื่นๆ เช่น การผ่านร้อนผ่านหนาวผ่านการปรับเปลี่ยนมาอย่างโชกโชน (เช่น การมีพิธีการจุดประทัดในพิธีเรียกขวัญข้าวที่อ.บางช้าง จ.อยุธยา ก็ย่อมสื่อแสดงถึงการสมานฉันท์ระหว่างชุมชนไทย-จีนผ่านพิธีกรรม) หรืออาจจะหมายถึง "การตกผลึกของตัวของสื่อพื้นบ้านนั้นๆ" (Crystallization of folk media)

(7.2) ขนาดของสื่อพื้นบ้าน

คุณลักษณะที่สำคัญอีกประการหนึ่งของสื่อพื้นบ้านคือ "ขนาดของสื่อพื้นบ้าน" ซึ่งหมายความว่า คำว่า "พื้นบ้าน" นั้นกินอาณาเขตกว้างขวางเพียงใด เช่น การเล่นดาระนั้นจะกิน

ขอบเขตในระดับจังหวัดสตูล การร่ำแห่งตุ๊กเป็นสื่อของอำเภอท่าใหม่ ส่วนหมอลำหรือโนรา/หนังตะลุงนั้นถือว่าเป็นสื่อของทั้งภูมิภาคเลย

นัยยะที่ตามมาของ "ขนาดของสื่อพื้นบ้าน" ก็คือ หากเป็นสื่อ**ขนาดเล็ก** เมื่อประมือนับวัฒนธรรมจากภายนอก มักอาจจะมีอาการล้มหายตายจากไปโดยง่าย แต่หากเป็นสื่อ**ขนาดใหญ่** เช่น หมอลำหรือโนรานั้นเป็นสื่อที่มีขนาดมหึมาพอรเกินกว่าที่จะสูญหายไปได้อย่างทั้งหมด ในกรณีหลังนี้ เมื่อสื่อพื้นบ้านขนาดใหญ่มีการปะทะกับพลังจากภายนอก ก็มักจะเกิดปฏิกิริยาหลายๆแบบ

เนื่องจาก "ขนาดความใหญ่ของตัวสื่อ" เอง ทำให้ภายในสื่อประเภทเดียวกันมักจะมีหลายสายพันธุ์ย่อย เช่น กรณีของหมอลำนั้นจะพบทั้งการแตกตัวของหมอลำประเภทต่างๆที่มีปฏิกิริยาที่แตกต่างกันต่อพลังภายนอก รวมทั้งพลังภายนอกเองก็มีท่าที/มีปฏิสัมพันธ์ที่แตกต่างกันต่อหมอลำหลายๆประเภท เช่น ระบบธุรกิจเทปเพลงจะเลือกเอาหมอลำคอนเสิร์ต/หมอลำเรื่องต่อเรื่อง/หมอลำซึ่งไปผลิตซ้ำเพื่อเผยแพร่ให้กว้างขวาง ขณะที่ไม่สนใจที่จะทำงานกับหมอลำธรรมดา หมอลำคู่ ฯลฯ ในปีกของหมอลำนั้นก็ได้มีการปรับเปลี่ยนตัวเองขนานใหญ่ ไม่ว่าจะเป็นการ**ปรับในเชิงปริมาณ** เช่น การมีวงหมอลำที่มีขนาดใหญ่ขึ้น การนำเทคโนโลยีที่ทันสมัยมาใช้ หรือการ**ปรับในเชิงคุณภาพ** เช่น การนำเอาระบบบริหารจัดการแบบอุตสาหกรรมวัฒนธรรมเข้ามาต่อชีวิตตัวเอง เป็นต้น

(7.3) ตาข่ายของสื่อพื้นบ้าน

เนื่องจากกระบวนการทำงานของสพส.ในการทำงานกับสื่อพื้นบ้านนั้นจะมีทางเข้า (Entry point) อยู่ 2 ประตุ ประตุแรกคือ เข้าทาง**ศิลปินพื้นบ้าน**ประเภทต่างๆเลย หากเป็นกรณีนี้ประเภทของสื่อพื้นบ้านที่จะถูกเลือกมาทำงานด้วยก็ต้องเป็นไปตามประเภทของศิลปินอยู่แล้ว เช่น ถ้าเลือกทำงานกับลุงกำปั่น ช่อยนอก ก็หนีไม่พ้นเพลงโคราช ถ้าทำงานกับแม่บัวซอน ก็ต้องเล่นค่าวขอไปโดยปริยาย

แต่ที่ว่ายังมีทางเข้าอีกทางหนึ่งคือ**เข้าทางชุมชน** ในกรณีนี้ สพส.จะเริ่มด้วยการสำรวจมรดกทางวัฒนธรรมสื่อพื้นบ้านเสียก่อนว่า ในชุมชนมีสื่อพื้นบ้านอะไรบ้าง (การมาสำรวจร่วมกับชุมชนนั้น ก็เป็นกุศโลบายอย่างหนึ่ง que แสดงให้ชุมชนเห็นว่า ตนเองมีความ "ร่ำรวยทางวัฒนธรรม" (Cultural enrichment) มากน้อยแค่ไหน) แต่หลังจากตรวจนับขานชื่อสื่อพื้นบ้านทั้งหลายที่มีในชุมชนแล้ว เวลาลงมือทำโครงการจริงๆ ชุมชนก็ต้องร่วมกันเลือกเพียงโครงการใดโครงการหนึ่งที่มีน้ำหนักพอเหมาะกับสภาพกำลังวังชาของชุมชน

อย่างไรก็ตาม ในการสำรวจสื่อพื้นบ้านนานาประเภทในชุมชนนั้น ผู้เขียนก็มักจะพบว่า สื่อประเภทต่างๆนั้นมิได้ยืนต้นอยู่อย่างโดดเดี่ยว หากทว่าสื่อพื้นบ้านนานาประเภทนั้นมักจะสานสอดร้อยรัดกันอยู่เป็นตาข่าย ตัวอย่างเช่น ประเพณีทอดกฐินแบบชาวส่วย "ถวดแทน"

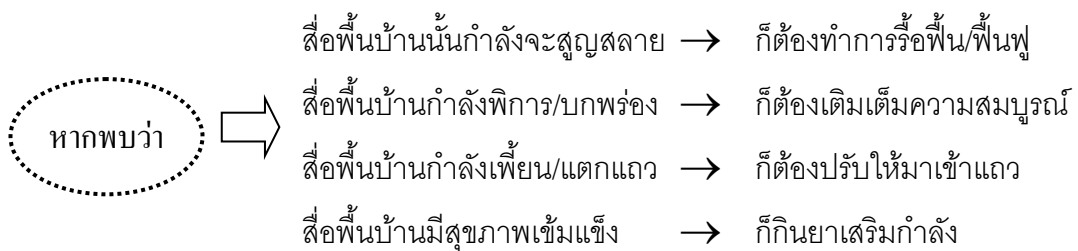
นั้น ประเพณีนี้จะเกี่ยวร้อยส่วนประกอบย่อยๆของวัฒนธรรมเอาไว้หลายๆอย่าง เช่น การรำตัดได้ การรำมวย การทำองค์กฐิน (แห่น) การทำขนมพื้นเมือง การทำบายศรี การจักสานเครื่องประกอบ กฐิน การทอผ้าพื้นเมืองด้วยมือ ฯลฯ

ลักษณะที่สานร้อยกันเป็นตาข่ายนี้มีความหมายนัยยะว่า หากเกิดแรงกระทบขึ้นที่จุดหนึ่ง ก็จะส่งผลสะเทือนไปถึงจุดอื่นๆได้ทันที ฉะนั้น หากเป็น "กระบวนการสูญสลาย"เมื่อเกิดภาวะสูญเสียบ้างก็ส่งผลกระทบต่อส่วนอื่นๆ ก็จะออกอาการร่วงโรยหรือไปถึงสื่อพื้นบ้านประเภทอื่นๆ และสำหรับกระบวนการย้อนศรคือ "กระบวนการร้อยพัน" ก็เป็นไปในลักษณะเดียวกัน แบบที่เรารู้จักกันในชื่อของ "ทฤษฎีโดมิโนทางวัฒนธรรม"

ดังนั้น ในการวิเคราะห์คุณลักษณะของสื่อพื้นบ้านนั้น นอกจากจะศึกษา "ภายในตัวเองของสื่อพื้นบ้านนั้นๆ" แล้ว ควรที่จะขยายมุมมองให้กว้างออกไปถึง "ตาข่าย/เครือข่าย" กับสื่อพื้นบ้านประเภทอื่นๆอีกด้วย (โปรดอ่านเชิญชัย "สื่อพื้นบ้านเป็นดั่งต้นไม้", ใน **ปฐมบทแห่งองค์ความรู้เรื่องสื่อพื้นบ้านสื่อสารสุข, สพส., 2549**)

(7.4) การสำรวจสภาพของสื่อพื้นบ้าน

การสำรวจตรวจสอบสภาพร่างกายของสื่อพื้นบ้านที่เรากำลังจะทำงานด้วยนั้นเป็น**ทำ บังคับพื้นฐาน**ของ "การศึกษาสื่อพื้นบ้านเพื่อการพัฒนา/เสริมกำลังของสื่อพื้นบ้าน" เองที่แตกต่างไปจาก "การศึกษาเพื่อรู้จัก/หรือเข้าใจสื่อพื้นบ้าน" เท่านั้น ในแวดวงของสพส.เปรียบเทียบการตรวจสอบสถานะของสื่อพื้นบ้านว่า เป็นเสมือนการตรวจสอบสภาพร่างกายของคนไข้เพื่อจะได้ให้ยาหรือทำการรักษาให้ถูกต้องต่อไป เช่น

กล่าวโดยสรุปก็คือ การทำความรู้จักกับสถานะของสื่อพื้นบ้านนั้น ก็เพื่อผลประโยชน์ในเชิงปฏิบัติการ กล่าวคือ เพื่อจะมากำหนดแนวทางกิจกรรมที่จะดำเนินการต่อไป และหากได้มีการนำเอาหลักการด้านนิเทศศาสตร์ เช่น S-M-C-R มาใช้ประกอบ เพื่อตอบคำถามว่าการสูญสลายนั้นเกิดขึ้นในองค์ประกอบย่อยตัวใด ขาดแคลนผู้ส่งสารหรือผู้รับ บกพร่องด้านเนื้อหาสารหรือช่องทาง ฯลฯ ก็จะช่วยกำหนด "ลักษณะของกิจกรรม" ให้ตรงกับสภาพปัญหาได้แม่นยำ เข้าเป้ามากยิ่งขึ้น

(7.5) การใช้ “ประเภทของสื่อพื้นบ้าน” มาเป็นเกณฑ์แบ่ง

เนื่องจากสื่อพื้นบ้านเป็นสื่อที่มีมากมายหลายหลากประเภทอย่างมาก ซึ่งคุณลักษณะ “ความหลากหลาย” (Diversity) นี้เป็นคุณลักษณะที่โดดเด่นของสื่อพื้นบ้าน เนื่องจากทั้งแหล่งผลิต กระบวนการสร้างสรรค์ กลุ่มผู้ใช้ รวมทั้งบทบาทหน้าที่ของสื่อพื้นบ้านนั้น มีลักษณะกระจายตัว (Decentralized) (เราจะมองเห็นคุณลักษณะดังกล่าวได้อย่างชัดเจนขึ้นเมื่อนำมาเปรียบเทียบกับสื่อสารมวลชนที่มีลักษณะกระจุกตัวในด้านแหล่งผลิต)

เมื่อมีความหลากหลาย วิธีการจัดแบ่งประเภทของสื่อพื้นบ้านก็ทำได้หลายวิธีและใช้เกณฑ์ต่าง ๆ กัน เช่น การใช้เกณฑ์เรื่อง “วัจน/อวัจนภาษา” มาจัดแบ่งประเภทของสื่อพื้นบ้าน สำหรับจากประสบการณ์ของโครงการสพส.พบว่า วิธีการที่จะจัดแบ่งประเภทของสื่อพื้นบ้าน เพื่อให้สอดคล้องกับการทำงานพัฒนาสื่อพื้นบ้านนั้น ควรจะจำแนกประเภทของสื่อพื้นบ้านออกเป็น 3 ประเภทคือ

(1) **สื่อพื้นบ้านประเภทพิธีกรรม** เช่น เทศน์มหาชาติ ประเพณีกินหมูล้างดิน ประเพณีสู้ขวัญควาย เป็นต้น

(2) **สื่อพื้นบ้านประเภทการแสดง** เช่น รำสวดในงานศพ (จ.จันทบุรี) ซี่ละ (จ.สงขลา) ดาระ (จ.สตูล) เพลงโคราช เป็นต้น

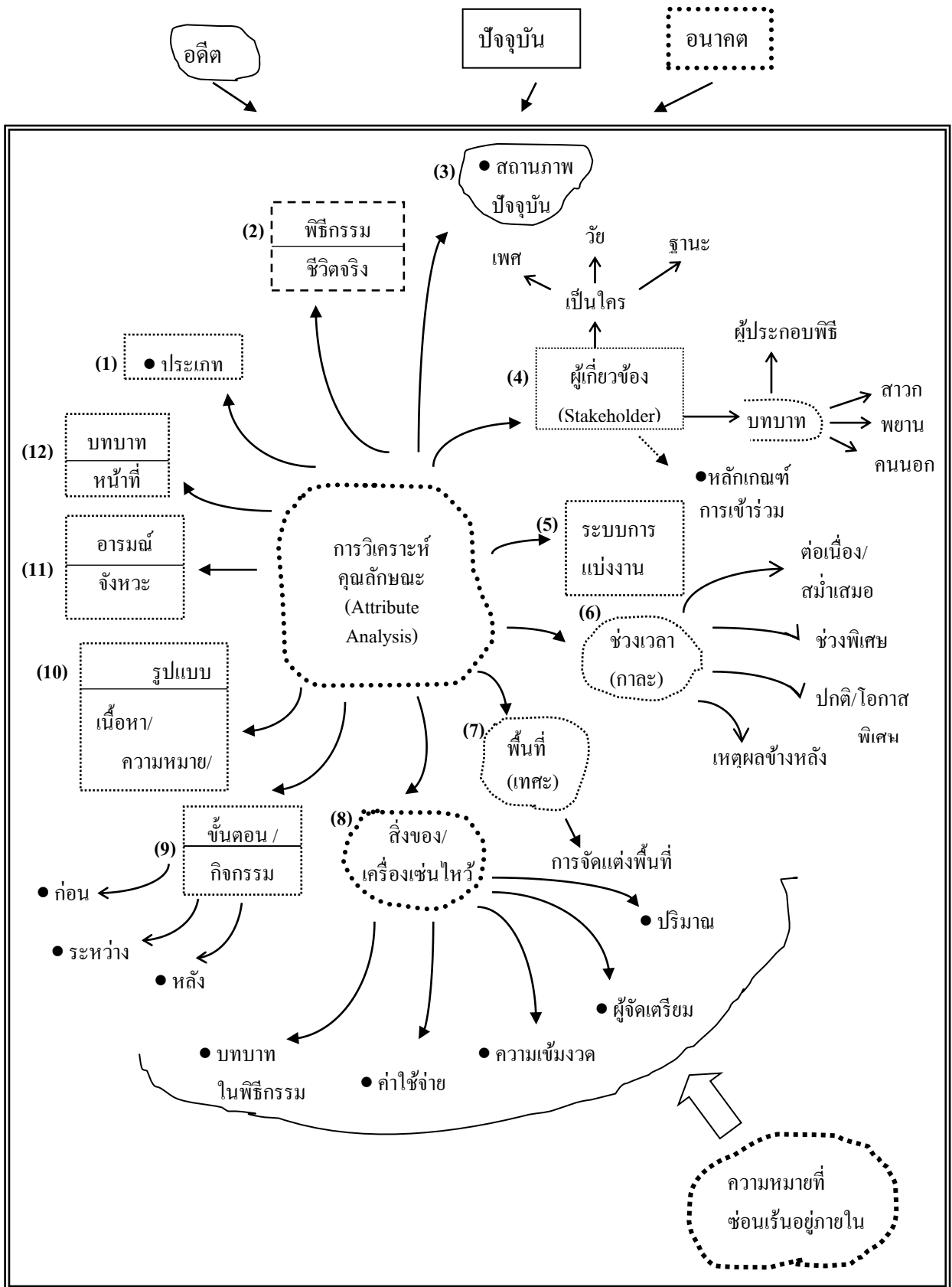
(3) **สื่อพื้นบ้านประเภทวัตถุ** เช่น แทงหยวก (จ.เพชรบุรี) และตัวหนังตะลุง (จ.สงขลา) สานหมวกกุกุยไฉย (จ.นครปฐม) เป็นต้น

สำหรับสื่อ 2 ประเภทแรก ทางโครงการ สพส.ได้เขียนประมวลสรุปและให้ตัวอย่างที่แสดงการศึกษาวิเคราะห์เอาไว้บ้างแล้ว จึงขอให้ผู้ที่สนใจติดตามอ่านรายละเอียดจากเอกสารที่ได้แนะนำไว้ ในที่นี้จึงจะขอให้รายละเอียดสื่อประเภทสุดท้าย คือ สื่อพื้นบ้านประเภทวัตถุเพียงประเภทเดียว

(1) การศึกษาสื่อพื้นบ้านประเภทพิธีกรรม

ในที่นี้จะขอแสดงคุณลักษณะที่สำคัญๆของการวิเคราะห์สื่อพิธีกรรมเพื่อนำไปศึกษาสื่อพิธีกรรมที่ชุมชนจะทำงานร่วมกัน โดยชุมชนจะต้องเป็นผู้ลงมือวิเคราะห์ด้วยตัวเอง ดังนี้ (โปรดดูรายละเอียดใน กาญจนา, “เมื่อสื่อพิธีกรรมเป็นผู้นำแห่งความสุข” ใน **ยึดหลักปัก** **แน่นกับงานสื่อพื้นบ้านสื่อสารสุขภาวะ**, สพส. 2549)

ภาพที่ 14: การวิเคราะห์คุณลักษณะสื่อพิธีกรรม

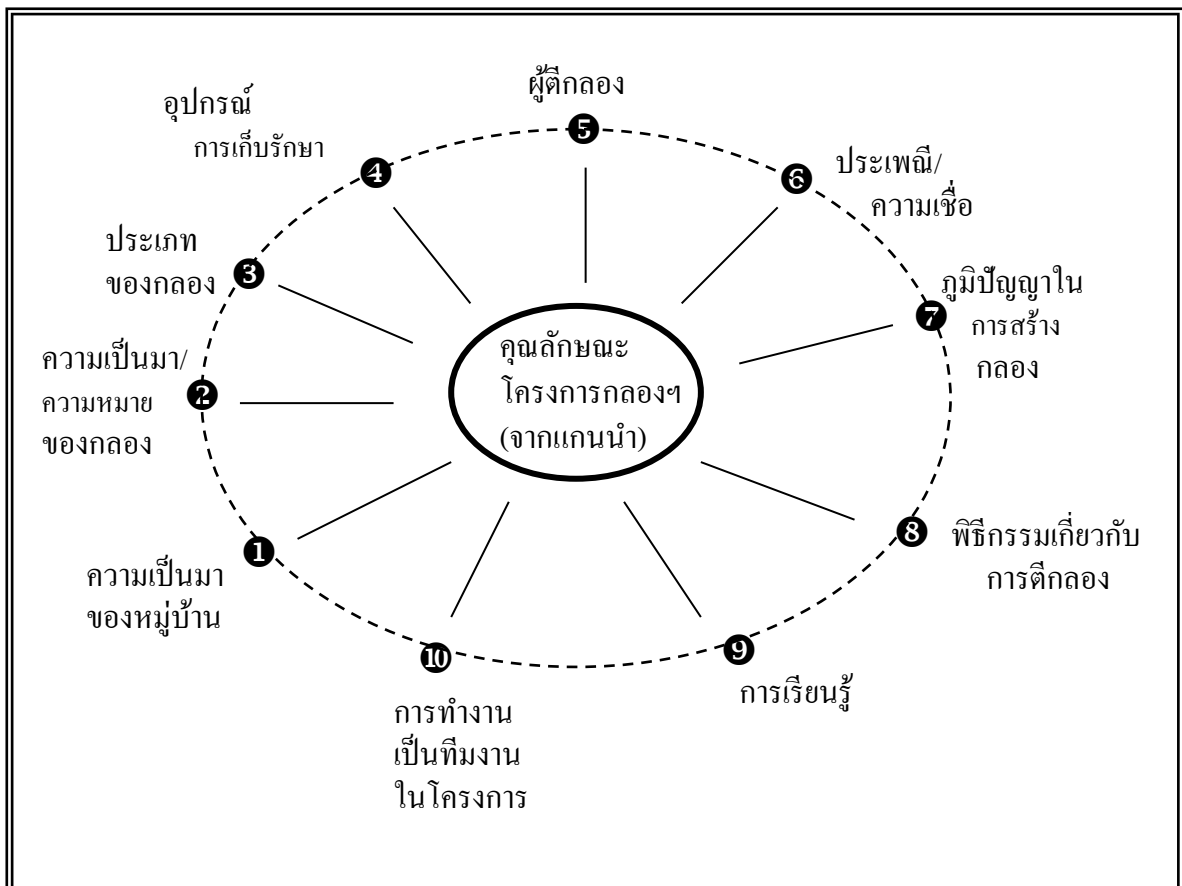
(2) การศึกษาสื่อพื้นบ้านประเภทการแสดง

สื่อพื้นบ้านประเภทการแสดงนั้นมีข้อเด่นคือเป็นสื่อที่สามารถดึงดูดใจคนรุ่นใหม่ให้เข้ามามีส่วนร่วมได้ง่าย เพราะสื่อการแสดงมีความสนุกสนานเป็นส่วนผสมที่สำคัญและมีการกำหนดรูปแบบการเข้ามามีส่วนร่วมที่แน่นอน เช่น การรำเท่งตึกของเด็กผู้หญิง หรือการตีกลองสะบัดไชยของเด็กผู้ชาย แต่ทว่าหลุมพรางสำคัญของสื่อประเภทการแสดงก็คือ มีแต่การลงมือทำกิจกรรมโดยปราศจากซึ่งความเข้าใจเรื่องคุณค่าของสื่อพื้นบ้าน ดังนั้น การทำกิจกรรมจึงขาดความยั่งยืนได้โดยง่าย

โครงการสพส.มีบทเรียนที่ดังมากเกี่ยวกับเรื่องการทำงานกับสื่อประเภทการแสดง คือ โครงการ "เซาะหาของเก่า ปักมาเล่าชาย โดยหาตำนาน ก้องจ้อยยะมงคล" ของ อ.สุวัฒน์ ญาณะโค จ.ลำพูน (การที่โครงการนี้มีชื่อยาวอย่างผิดสังเกต ก็อาจจะเป็นเพราะผู้ทำโครงการต้องการจะยั้งความคิดของผู้สนใจว่า อย่าเพิ่งจับไม้กลองตีกลองจนกว่าจะบ่มเพาะความเข้าใจให้ได้เสียก่อน) ขอให้ผู้ที่สนใจอ่านรายละเอียดได้ใน สุวัฒน์ ญาณะโค "ตีกลองทำอะไรให้ได้สุขภาพที่ยั่งยืน", ใน ยึดหลักปักแน่นกับงานสื่อพื้นบ้านสื่อสารสุขภาพ, สพส., 2549.

ในเอกสารเรื่องการตีกลองสะบัดไชยของอ.สุวัฒน์ มีภาพแรกที่น่าสนใจคือ ผลการวิเคราะห์คุณลักษณะของโครงการตีกลองสะบัดไชยที่คณะทำงานได้ร่วมกันคิดทำออกมา ดังนี้

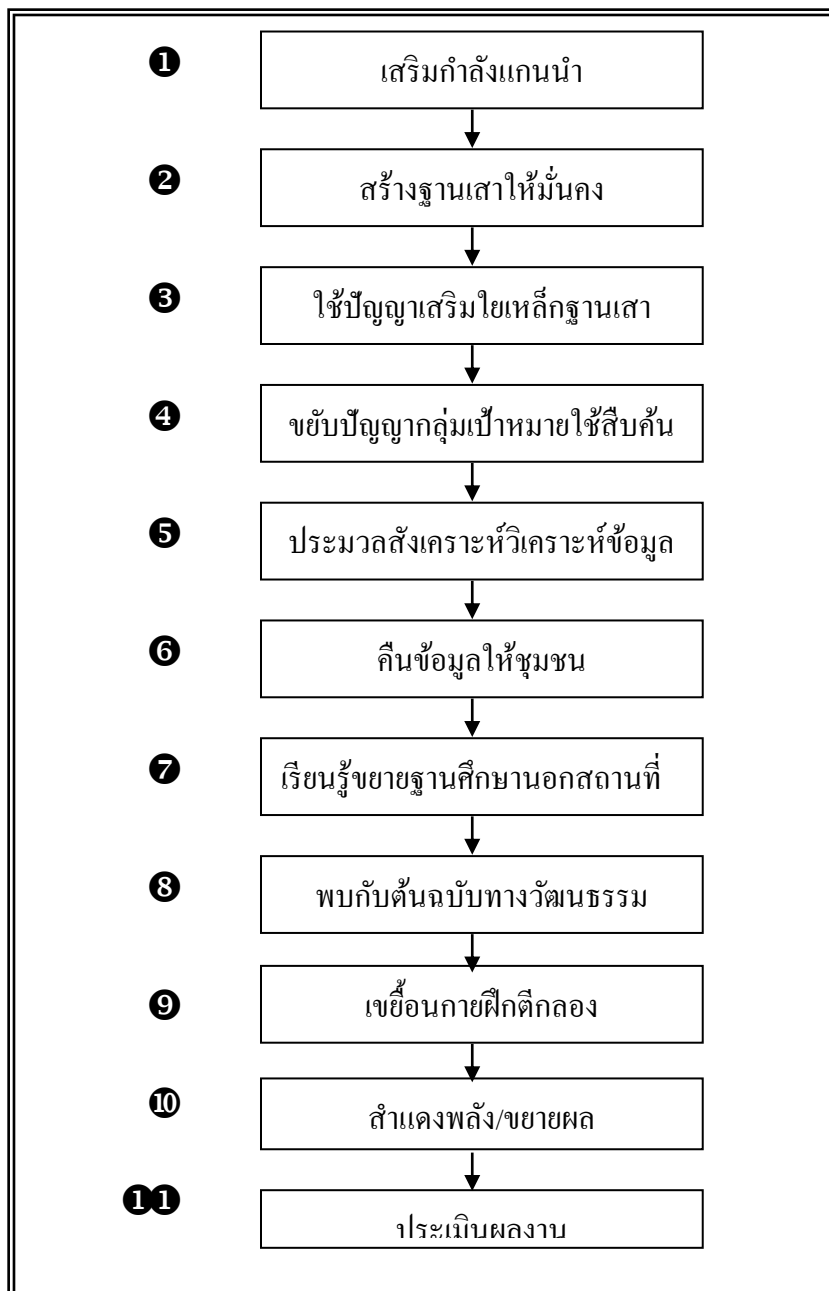
ภาพที่ 15: 10 ชื่อของลักษณะโครงการกลองสะบัดชัย

ภาพดังกล่าวนี้เป็นผลมาจากการทบทวนไต่ร่องของคณะทำงานที่ได้มี
ประสบการณ์การทำงานโครงการตีกลองสะบัดไชยมาหลายครั้งแล้ว แต่มีชีวิตไม่ยืนยาว คณะทำงาน
จึงสรุปว่า ต้องทำงานให้ครบทั้ง 10 คุณลักษณะดังกล่าว

ส่วนอีกภาพหนึ่งเป็นภาพของขั้นตอนของกองคาราวานกิจกรรมของโครงการฯ ซึ่ง
มีถึง 11 ขั้นตอน และน่าสนใจว่า ทางโครงการฯ ได้ตีสมองประลองปัญญาถึง 8 ขั้นตอน กว่าที่จะได้
เขี่ยอนกายมาฝึกตีกลองในขั้นตอนที่ 9

ภาพที่ 16: กองคาราวานกิจกรรมของโครงการกลองสะบัดไชย

(3) การศึกษาสื่อพื้นบ้านประเภทวัตถุ

- **คำนิยามของ "สื่อวัตถุ"** Bauman (1992) ตั้งข้อสังเกตว่าคำว่า "สื่อพื้นบ้านประเภทวัตถุ" ที่ภาษาอังกฤษใช้คำว่า **Artifact** นั้น มาจากคำ 2 คำที่ประกอบกันซึ่งบ่งบอกนัยยะตามมา คือ คำว่า "Arte" และ "Factum" ซึ่งทำให้หมายความว่าถึง "สิ่งของที่สร้างขึ้นด้วยทักษะและความเชี่ยวชาญของมนุษย์" แต่เนื่องจากการมองเห็น "ตัววัตถุสิ่งของแบบพื้นบ้าน" ที่มีลักษณะเรียบง่ายเป็นแบบดั้งเดิม ทำให้ "ผู้มองดู" (ซึ่งมิใช่ผู้ผลิต) คิดว่า กระบวนการทำมา/ผลิตขึ้นซึ่งวัตถุ นั้น มีลักษณะง่าย ๆ ไม่มีอะไรซับซ้อนไปด้วย

ตัวอย่างเช่น เวลาเห็นการแกะตัวหนังตะลุง "ผู้ที่มองดู" ก็จะเห็นเพียงการเอาเครื่องมืออุปกรณ์ไปแกะลงบนตัวหนังเท่านั้น โดยไม่มีความรู้เลยว่า หนังแต่ละประเภทที่จะนำมาแกะนั้นมีความแตกต่างกันอย่างไร เครื่องมือแต่ละชิ้นใช้ในขั้นตอนไหน น้ำหนักมือเกี่ยวของอย่างไร ฯลฯ การที่จะเข้าใจถึง "ทักษะและความเชี่ยวชาญ" ในการผลิตวัตถุนั้นจะบังเกิดขึ้นอย่างแท้จริงเมื่อได้เปลี่ยนสถานะจาก "ผู้ที่มองดู" ไปเป็น "ผู้ที่ยังมือทำ" เท่านั้น

- **ประเภทของสื่อวัตถุ** Bauman ให้ขอบเขตตัวอย่างของสื่อพื้นบ้านประเภทวัตถุว่ามีขอบเขตกว้างขวางอย่างมาก นับตั้งแต่ เครื่องมือ อาวุธ เสื้อผ้า เครื่องประดับ ของที่ใช้ในบ้าน เครื่องมือการผลิต ศาสนวัตถุ เป็นต้น

- **ความสำคัญของสื่อพื้นบ้านประเภทวัตถุ** G. Simmel (อ้างใน Bauman, 1992) กล่าวว่า สื่อวัตถุถือเป็นรูปธรรมที่สุดของวัฒนธรรมที่เรียกว่า Objective culture และเป็นสื่อที่มีความสำคัญยิ่งเกินกว่าที่เราจะคาดคิด เพราะสื่อวัตถุนี้เองที่จะเป็น "ตัวกำหนด / ตัววางขอบเขต และตัวบั่นแ่่งชีวิตของผู้คน" กล่าวคือ การมีเครื่องมือเครื่องใช้ในแต่ละยุคสมัย แต่ละพื้นที่จะเป็นตัวกำหนดว่า เราจะดำรงชีวิตอยู่ได้แบบไหน/อย่างไร ตัวอย่างที่ชัดเจนที่สุดคือ เครื่องมือที่ใช้ในการผลิตหรือสร้างทำปัจจัยสี่ในการดำรงชีพ สื่อวัตถุที่เป็นเครื่องมือเหล่านี้จะเป็นตัวกำหนดว่า เราจะปลูกสร้างบ้านด้วยไม้ / ด้วยศิลาแลง / ด้วยดินเผา หรือด้วยหิน เป็นต้น Bauman ได้ชี้ให้เห็นได้ความสำคัญของสื่อวัตถุด้วยคำกล่าวที่ว่า **"คนเราไม่ได้เป็นอย่างที่เราพูดหรือคิด แต่มาจากสิ่งที่เราสัมผัสกับโลกวัตถุต่างหาก"**

นอกเหนือจากความสำคัญของสื่อวัตถุที่มีต่อระดับบุคคลแล้ว สื่อวัตถุยังมีสถานะเป็น "สัญลักษณ์" (Artifact as sign) ที่สามารถบ่งบอกถึง **ชีวิตรวมหมู่**/ระดับกลุ่ม/ระดับชุมชน ได้อีกด้วย แนวคิดเรื่องการศึกษาสื่อวัตถุในฐานะสัญลักษณ์นั้น มีข้อตกลงเบื้องต้นว่า เราคงจะไม่ผลิต/เก็บ/จัดวาง (display) วัตถุต่างๆอย่างที่มีนัยเป็นอยู่ (เช่น การนำเอาพระพุทธรูปไว้ที่ห้องเล็กๆที่ต่อออกไปนอกชายคาบ้านของชาวมอญ หรือการนำพระเครื่องไปไว้ในเจดีย์ที่วัดของคนไทยโบราณ) หากว่าวัตถุเหล่านั้นไม่มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์ในทางใดทางหนึ่งกับผู้คน หากวัตถุนั้น

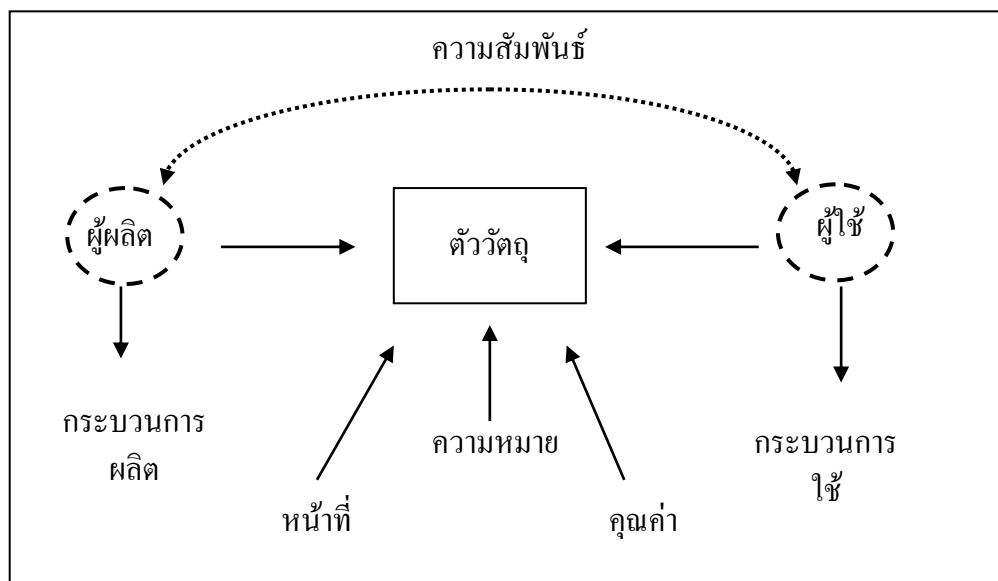
ไม่ได้บอกเล่าชีวิตความเป็นมาของผู้คน (ตัวอย่างที่ชัดเจนที่สุดคือ การคัดเลือกวัสดุไปเก็บไว้หรือจัดวางในพิพิธภัณฑ์พื้นบ้าน) และหากวัตถุนั้นมิได้**บ่งบอกความหมาย**อย่างใดอย่างหนึ่ง (เช่นความคิดต่อพระพุทธรูปของชาวมอญที่ได้ยกตัวอย่างมา) แต่ทว่าในขณะที่**สื่อวัตถุมีความสำคัญ**อย่างมากนั้น ในแวดวงวิชาการมักจะทำการศึกษา "ความหมาย" จากคำพูด/การกระทำและรูปแบบความสัมพันธ์ต่างๆ หากทว่าไม่ค่อยให้ความสำคัญกับการศึกษา "ความหมายของสิ่งของ/วัตถุ" (Meaning of thing)

ทั้งนี้ ความยุ่งยากในการศึกษาสื่อวัตถุนั้นอาจจะอยู่ที่ ในขณะที่งานด้านภาษาพูดหรือภาษาเขียนนั้น มักจะถูกรับรู้ในแง่ของ "สัญญาณ" (sign) ที่มี "ตัวข้อมูลข่าวสาร" ให้สามารถมองเห็น/รับฟัง สามารถนำมาศึกษาได้โดยง่าย แม้จะจัดวางอยู่อย่าง "โดดเดี่ยว" (isolation) ก็ตาม หากทว่า "สื่อวัตถุ" นั้นเป็นสื่อที่เสียบเสียง มองไม่เห็นข่าวสารข้อมูล/ความหมายได้โดยง่าย รวมทั้งการผลิตและการใช้สื่อวัตถุทุกครั้งก็ยังไม่ใช่ "สัญญาณ" เสมอไปอีกด้วย

● **พัฒนาการของแนวทางการศึกษาสื่อวัตถุ** กลุ่มนักวิชาการที่สนใจงานศึกษาวัตถุได้แก่บรรดานักมานุษยวิทยาในช่วงต้นศตวรรษที่ 20 เช่น M.Mauss (ที่สนใจเรื่องการแลกเปลี่ยนของขวัญ) F.Boas และ Malinowski แต่ทว่าวิธีการศึกษานั้นยังมองที่การศึกษา "ตัววัตถุ" เป็นสำคัญ จนกระทั่งกลางศตวรรษที่ 1960 แนวทางการศึกษาสื่อวัตถุจึงได้ขยายมาเป็น การศึกษา "ตัวผู้ผลิต" (Producer) กระบวนการผลิต (Production) บริบทของการผลิต (Context of production) รวมทั้งกระบวนการใช้วัตถุนั้น (Utilization)

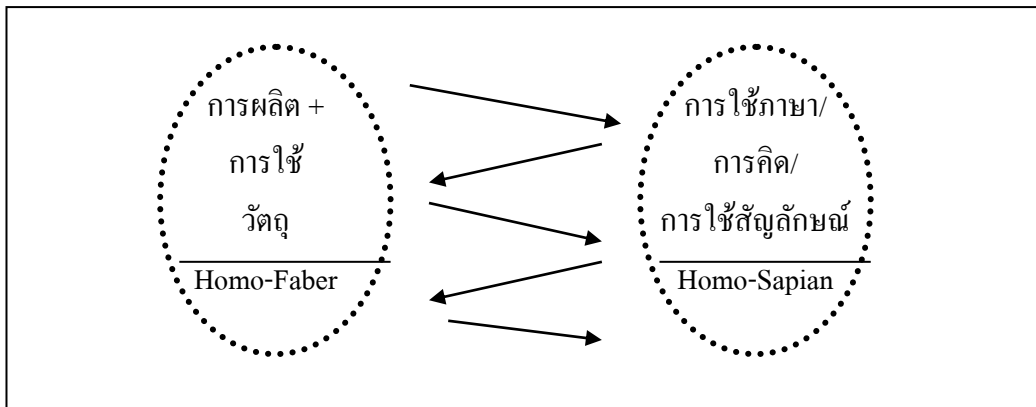
สำหรับในปัจจุบันนี้ เราอาจจะวาดภาพขอบเขตของการศึกษาสื่อวัตถุได้ดังนี้

ภาพที่ 17: กรอบของการศึกษาสื่อวัตถุ

เริ่มจากมิติของผู้ผลิตและผู้ใช้ มีแนวคิดที่ว่า สื่อวัตถุนั้นสามารถแสดงลักษณะ 2 ด้านของมนุษย์คือ ทั้งด้านที่เป็นผู้ผลิตและผู้ใช้วัตถุที่ทำให้เราเป็น "มนุษย์ผู้รู้จักทำงาน" - Homo Faber) กระบวนการผลิตและการใช้จะดำเนินควบคู่ไปกับกระบวนการใช้ภาษา การคิด การใช้สัญลักษณ์ที่ทำให้เรากลายเป็น "เผ่ามนุษย์แบบ Homo Sapien"

ภาพที่ 18: สายสัมพันธ์ระหว่าง Homo-Faber และ Homo-Sapien

และสำหรับกระบวนการใช้สิ่งของวัตถุของมนุษย์นั้น มีลักษณะที่แตกต่างเพิ่มเติมจากสัตว์โลกชนิดอื่นๆ กล่าวคือ นอกจากจะใช้วัสดุสิ่งของต่างๆ เพื่อยังชีพแล้ว มนุษย์ก็ยังใช้วัสดุสิ่งของเพื่อยังจิตใจและจิตวิญญาณอีกด้วย ดังนั้น ในการวิเคราะห์เรื่องคุณค่าการใช้งานจึงต้องแยกออกได้เป็น 2 แบบคือ "คุณค่าการใช้งานในแง่ประโยชน์ยังชีพ" กับ "คุณค่าการใช้ในแง่สุนทรีย์ยะ" เราสามารถเข้าใจคุณค่าทั้ง 2 แบบได้ในการเรียกชื่อของสื่อวัตถุว่า "หัตถกรรมหรือศิลปหัตถกรรม" และได้มีการจัดแยกแยะสื่อวัตถุทั้ง 2 ประเภทเอาไว้อย่างชัดเจน ดังเช่นที่สมสุข (2547) พบว่า ชาวบ้านทุ่งขวางจะจักสานวัสดุของใช้เช่น พวงฝ้าย กระบุงที่เรียกว่า "หัตถกรรม" เอาไว้ใช้งาน โดยกระบวนการผลิตนั้นจะใช้ฝีมือแบบธรรมดา แต่หากเป็นกระเป่า ตะกร้าที่จะถือไปวัดหรือถวายพระ จะต้องผลิตโดยใช้ฝีมือประณีตที่เรียกว่า "ศิลปหัตถกรรม" เป็นต้น

8. การศึกษาต้นทุนทางวัฒนธรรม

ข้อเขียนชิ้นนี้ได้หยิบยกเอาประเด็น "ต้นทุนทางวัฒนธรรม" ขึ้นมากล่าวถึงเพื่อจะ "ปรับโฟกัส" การมองข้ามศักยภาพ/ภูมิปัญญา/ต้นทุนทางวัฒนธรรมของโครงการสพส.ที่ผ่านมาให้ได้ภาพที่ชัดเจนมากขึ้น

แนวคิดเรื่องต้นทุนทางวัฒนธรรมนั้นเป็นแนวคิดของ P. Bourdieu (1986, อ้างใน Swartz, 1997) ที่ได้ขยายแนวคิดเกี่ยวกับ "ต้นทุน" (Capital) ซึ่งแต่เดิมมักจะเข้าใจกันถึง "ต้นทุนทางเศรษฐกิจ" เท่านั้น Bourdieu ได้แยกแยะต้นทุนทั้งหมดออกเป็น 4 ประเภท คือ

- (1) **ต้นทุนทางเศรษฐกิจ** (Economic Capital) ซึ่งหมายถึงเงินและทรัพย์สินต่างๆ
- (2) **ต้นทุนทางวัฒนธรรม** (Cultural Capital) ซึ่งหมายถึงสินค้าหรือสิ่งของบริการด้านวัฒนธรรม รวมทั้งภูมิหลัง/ระดับทางการศึกษา
- (3) **ต้นทุนทางสังคม** (Social Capital) ซึ่งหมายถึงสายสัมพันธ์ทางสังคม เช่น เพื่อนฝูง พรรคพวก และเครือข่ายทั้งหลาย
- (4) **ต้นทุนทางสัญลักษณ์** (Symbolic Capital) ซึ่งหมายถึงบรรดาความชอบธรรมทั้งหลาย ที่มีต่อสัญลักษณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ความรู้สึกต่อพระพุทธรูป/ธงชาติ ฯลฯ

ในการใช้แนวคิดเรื่อง "ต้นทุน" นี้ Bourdieu ได้ใช้แนวทางแบบวัฒนธรรมศึกษาเชิงวิพากษ์ที่มองว่าเรื่องของ "ต้นทุน" เป็นเรื่องของ "อำนาจ" ที่จะถูกนำไปใช้ได้ทั้งในการครอบงำผู้อื่นหรือในทางตรงกันข้าม คือใช้เพื่อการต่อรอง/ต่อต้าน/ปฏิเสธการครอบงำ และในระหว่างต้นทุนทั้ง 4 ประเภทที่กล่าวมานี้ สามารถโยกย้ายถ่ายเทปรับเปลี่ยนกันไปมา (Transformation) เช่นจากการมีต้นทุนทางเศรษฐกิจ (มีเงิน) ก็สามารถจะแปรเปลี่ยนไปเป็นการสะสมต้นทุนทางวัฒนธรรม (นำเอาเงินไปซื้อรูปภาพของจิตรกรที่มีชื่อเสียงมาเก็บเอาไว้ หรือไปเรียนวิชาการวาดรูป เป็นต้น)

ต้นทุนทางวัฒนธรรมในทัศนะของ P. Bourdieu (1986) อ้างใน Swartz, 1997) สามารถดำรงอยู่ได้ใน 3 สภาวะคือ

- **Embodied State** เป็นต้นทุนทางวัฒนธรรมที่ดำรงอยู่ในตัวบุคคล ซึ่งได้ผ่านการหล่อหลอมในอันที่จะเห็นซึ่งถึงคุณค่าหรือมีความเข้าใจศิลปวัฒนธรรมต่างๆ
- **Objectified Form** เป็นต้นทุนทางวัฒนธรรมที่ดำรงอยู่ในตัววัตถุ เช่น หนังสือ/ตำรา ผลงานศิลปะภาพวาด เครื่องดนตรี ฯลฯ ซึ่งจำเป็นต้องมีความรู้และทักษะทางวัฒนธรรมที่จะเข้าไปใช้
- **Institutionalized Form** เป็นต้นทุนทางวัฒนธรรมที่ดำรงอยู่ในสถาบันต่างๆ เช่น สถาบันการศึกษา แหล่งบ่มเพาะศิลปินพื้นบ้าน กลุ่ม/ชมรมที่ทำงานด้านศิลปะ/วัฒนธรรมต่างๆ

ในกรณีที่เกี่ยวข้องกับสื่อพื้นบ้าน มีงานศึกษาที่ให้ความสนใจกับเรื่องต้นทุนทางวัฒนธรรมอย่างมากคือ ประยุทธ์ (2550) ที่ศึกษาเรื่องต้นทุนทางวัฒนธรรมของสื่อพื้นบ้านขนาดใหญ่คือหมอลำ ที่ถูกนำมาใช้เพื่อต่อรองกับระบบแทรกแซงจากภายนอก คือระบบการผลิตวัฒนธรรมแบบเป็นอุตสาหกรรม (Culture Industry) ประเด็นที่ประยุทธ์ให้ความสนใจในการศึกษาต้นทุนทางวัฒนธรรมนั้นมีอยู่ 4 ประเด็นคือ

(1) การสร้างและการครอบครองต้นทุนทางวัฒนธรรมของหมอลำ (Cultural Capital Accumulation)

(2) การใช้ต้นทุนทางวัฒนธรรมเพื่อการต่อรองของหมอลำ

(3) การดำรงรักษาและการ "ต่อยอด" ต้นทุนทางวัฒนธรรมของหมอลำ

(4) ปัญหาและอุปสรรคที่ทำให้ต้นทุนทางวัฒนธรรมของหมอลำลดลง

และในงานศึกษาชิ้นนี้ ประยุทธ์ได้จัดประเภทของต้นทุนทางวัฒนธรรมของหมอลำ เพื่อให้เหมาะสมสำหรับการนำมาใช้ในการเก็บและประมวลข้อมูล โดยแยกประเภทของต้นทุนทางวัฒนธรรมออกเป็น 2 ประเภทใหญ่ๆ ได้แก่ **ต้นทุนทางวัฒนธรรมที่เป็นรูปธรรม** (ซึ่งบางส่วนอาจจะตรงกับแนวคิดเรื่อง "ต้นทุนทางเศรษฐกิจ" ของ Bourdieu) และ **ต้นทุนทางวัฒนธรรมที่เป็นนามธรรม** โดยมีรายละเอียดดังนี้

(ก) **ต้นทุนทางวัฒนธรรมของหมอลำที่เป็นรูปธรรม** เช่น

- ต้นทุนที่เป็นทรัพยากรบุคคล
- ต้นทุนที่เป็นอุปกรณ์ ข้าวของ เครื่องประกอบการแสดง
- ต้นทุนที่เป็นผลงานในระบบอุตสาหกรรม (เช่น แผ่นเสียง เทป)

(ข) **ต้นทุนทางวัฒนธรรมของหมอลำที่เป็นนามธรรม** เช่น

- ต้นทุนที่เป็นคุณสมบัติของการเป็นหมอลำที่ดี
- ต้นทุนที่เป็นชื่อเสียงที่สั่งสมมา
- ต้นทุนที่เป็นศักดิ์ศรีและความภาคภูมิใจ
- ต้นทุนที่เป็นความสามารถในวิชาชีพ
- ต้นทุนที่เป็นประสบการณ์ที่สั่งสมมา
- ต้นทุนที่เป็นความศรัทธาและความนิยมของผู้คน
- ต้นทุนที่เป็นภูมิปัญญา ภูมิความรู้ เช่น
  - ความรู้ในแบบแผน ขนบธรรมเนียมมารยาท
  - ความรู้ในการเขียนแต่งกลอนลำ

และเพื่อขยายแนวคิดเรื่อง "ต้นทุนทางวัฒนธรรม" ให้กว้างขวางออกไปให้มากที่สุด ผู้เขียนจะขอยกตัวอย่างจากบรรดาโครงการย่อยทั้งหลายของภาคีของสพส.มาสาธิตให้เห็นว่า ต้นทุนทางวัฒนธรรม หรือที่เราอาจจะเรียกว่า "ศักยภาพของชุมชน/ภูมิปัญญาของท้องถิ่น" นั้นมีมากมายเพียงใด

(8.1) **ต้นทุนที่เป็นทรัพยากรบุคคล** ในการศึกษาปัญหาเรื่องสื่อพื้นบ้านนั้น เรายังคงพบอยู่เสมอว่า เมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงกับชุมชนและกับสื่อพื้นบ้านนั้น จะต้องมีการ "ทรัพยากรบุคคล"

อยู่กลุ่มหนึ่ง ซึ่งอาจจะเป็นใครก็ได้ เช่น พระภิกษุสงฆ์ ศิลปินพื้นบ้าน ครู หมอแผนโบราณ ช่าง ผู้นำชุมชน ฯลฯ บุคคลเหล่านี้จะลุกขึ้นมาทำกิจกรรมอย่างใดเพื่อแก้ไขปัญหาอยู่เสมอ แม้ว่าความพยายามดังกล่าวอาจจะยังไม่สำเร็จลุล่วงก็ตาม ตัวอย่างเช่น พัทธินทร์ (2549) พบว่า เมื่อชุมชนวังสิงห์คำ อ.เมือง จ.เชียงใหม่ ซึ่งแต่เดิมเคยเป็นชุมชนที่มีการทำพิธีสืบชะตาแบบต่างๆ ทั้งสืบชะตาคนและสัตว์ สืบชะตาบ้านและหมู่บ้านในวาระโอกาสต่างๆ ทั้งที่เป็นงานประจำหรือในช่วงเวลาที่เกิดวิกฤติ ทั้งงานมงคล/อวมงคล แต่เมื่อชุมชนเปลี่ยนแปลงไปเป็นเมืองมากขึ้น ประเพณีสืบชะตาแบบต่างๆ ก็ค่อยๆลดน้อยถอยหายไป ในท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงนี้ ท่านเจ้าอาวาสวัดซึ่งเป็นต้นทุนทางวัฒนธรรมด้านบุคคลได้พยายามทำกิจกรรมและโครงการต่างๆ เพื่อธำรงรักษาประเพณีนี้เอาไว้ แม้ว่าจะไม่ค่อยได้รับความสนใจจากชุมชนก็ตาม

(8.2) ต้นทุนที่เป็นผู้ขับเคลื่อนรายแรก (Prime mover) อันที่จริงในกรณีส่วนใหญ่ เมื่อถูกรบกวนจากภายนอกนั้น กลุ่มคนที่จะเป็น "แถวหน้า" ของการมีปฏิริยาตอบโต้มักจะเป็น "กลุ่มผู้อาวุโส" ซึ่งก็เป็นที่น่าสนใจได้ เพราะ "สื่อพื้นบ้าน" นั้น จะว่าไปแล้ว ก็เป็น "สื่อที่ถือกำเนิดมาจากคนรุ่นบรรพบุรุษ" แล้วจึงมาถ่ายทอดเป็นมรดกให้แก่คนรุ่นต่อมา ในแง่ความรู้สึกเป็นเจ้าของสื่อพื้นบ้านจึงน่าจะมีสูงกว่าในกลุ่มผู้อาวุโส

อย่างไรก็ตาม ก็อาจมีกรณีขั้วเหมือนกันที่กลุ่มเด็ก/เยาวชนหรือคนหนุ่มสาวจะเป็น "ผู้ขับเคลื่อนรายแรก" ในเรื่องการกระตือรือร้นที่จะฟื้นฟูสื่อพื้นบ้าน ดังตัวอย่างเช่น โครงการสืบสานประเพณี "ถวตแทน" ซึ่งเป็นถิ่นฐานของชาวส่วยที่อพยพไปอยู่จ.พิจิตร ภาคกลาง เมื่ออยู่ห่างไกลจากแคว้นชาวส่วย ประเพณีถวตแทน รวมทั้งอัตลักษณ์อื่นๆของ "ความเป็นส่วย" (เช่น เครื่องแต่งกาย ภาษา อาหารการกิน ดนตรี การละเล่น ฯลฯ) ก็เริ่มจางหายไปจากชุมชนพร้อมกับการอพยพแรงงานคนหนุ่มสาวออกไปนอกหมู่บ้าน

แต่ทว่าคนหนุ่มสาวที่ได้ออกไปในต่างแดนนี้เองที่ได้สัมผัสกับกระแสคลื่นของการฟื้นฟูอัตลักษณ์ของตนเอง และได้เป็นกลุ่มผู้ช่วยขับเคลื่อนกลุ่มแรกที่จะฟื้นฟูประเพณีการทอดกฐินแบบชาวส่วยขึ้นมา และนับเป็นประกายไฟเล็กๆประกายแรกที่จุดขึ้นมาในชุมชน

(8.3) "รวมกันเราอยู่" การปรับต้นทุนทางวัฒนธรรมอีกแบบหนึ่งเป็นการใช้กลยุทธ์ "รวมกันเราอยู่" ซึ่งมักจะได้แก่สื่อพื้นบ้านประเภทประเพณีพิธีกรรมซึ่งแต่เดิมอาจจะทำอยู่ใน "หน่วยของครอบครัว" เช่น ประเพณีคำไหว้คำไฮ ในจ.อุบลราชธานี หรือประเพณีทำขวัญข้าว ในจ.พระนครศรีอยุธยา แต่ทว่าเมื่อถูกรบกวนจากภายนอก ทำให้แต่ละ "ครอบครัว" เปลี่ยนหน่วยของการทำพิธีกรรม/ประเพณีให้ใหญ่ขึ้น เป็น "ทั้งชุมชน" ซึ่งช่วยให้มีทรัพยากรมากขึ้น กลยุทธ์นี้คิดไปแล้วก็เทียบได้กับ "การรวมกิจการของบริษัทเล็กๆ" (Merging) เพื่อให้มีต้นทุนที่มีขนาดใหญ่ขึ้น และมีศักยภาพมากขึ้นที่จะต่อสู้/ต่อรองกับผู้อื่น

(8.4) เส้นทาง "ลูกไม้ที่เกือบจะ)หล่นไกลต้น" ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นบ้างแล้วว่า ในอดีตนั้น เส้นทาง การสืบทอดของสื่อพื้นบ้านนั้นมักจะทำกันในสายตระกูล และมักจะดำเนินการได้อย่างต่อเนื่องยาวนาน เพราะลูกหลานมักจะ "ผูกพันกับสื่อพื้นบ้าน" (หรือหากไม่สมัครใจก็ยังมี ความเชื่อจากครุหมอตายายบีบคั้นให้ต้องรับมรดก) แต่ปัจจุบันนี้ บรรดาลูกหลานศิลปินพื้นบ้านมักจะไม่วางรับมรดกของบรรพบุรุษ ประกอบกับความเชื่อเรื่องจิตวิญญาณครุหมอตายาย ได้จืดจางลง ก็ทำให้เกิดปรากฏการณ์ "ลูกไม้หล่นไกลต้น" มีมากขึ้นเรื่อยๆ (ดังเหตุผลที่ได้กล่าวมาข้างต้น)

ในปัจจุบันนี้ เราจึงได้เห็นบรรดาลูกหลานศิลปินพื้นบ้านจำนวนมากหนีหน้าจากอาชีพสื่อพื้นบ้านไปประกอบอาชีพอื่นๆ โดยเฉพาะอาชีพที่ยื่นอยู่ใกล้เคียงกับอาชีพศิลปิน คือ อาชีพครู กลุ่มบุคคลเหล่านี้เปรียบเสมือนเมล็ดพืชพันธุ์ที่มีเปลือกนอกหุ้มอยู่ เมื่อยังไม่ถึงเงื่อนไขที่เหมาะสม ก็ยังเก็บตัวซ่อนอยู่

จนกระทั่งเมื่อมีเดดมีเฟรนด์มีกระแสมหากรรมการหวนคืนหรือฟื้นสื่อพื้นบ้าน โครงการ สพส.ก็ได้พบว่า ภาคีคณะทำงานจำนวนไม่น้อยเป็นกลุ่มครูที่สืบสายโลหิตมาจากกลุ่มศิลปินพื้นบ้านประเภทต่างๆ กลุ่มลูกหลานศิลปินเหล่านี้ได้เริ่มแตกหน่อก่อตัวขึ้นมาในรูปแบบต่างๆ เช่น เป็นกลุ่มครูที่เอาภาระงานเรื่องการจัดทำหลักสูตรสื่อพื้นบ้าน เป็นกลุ่มที่ตั้งชมรมฝึกสอนเยาวชนคนรุ่นใหม่หรือใช้โรงเรียนเป็นบ้านหลอมใหม่ในการสืบทอดสื่อพื้นบ้าน กลุ่มลูกไม้เหล่านี้นับเป็นต้นทุนทางวัฒนธรรมที่ทรงพลังอย่างยิ่งสำหรับเส้นทาง การสืบทอดสื่อพื้นบ้านในอนาคต

(8.5) ต้นทุนที่เกี่ยวกับความหลากหลายของช่องทาง มีสื่อพื้นบ้านหลายประเภทที่มีการออกแบบให้เป็นแบบ "Multi-Channel/Multi-function" เช่นพิธีสืบชะตาของบ้านวังสิงห์คำนั้นจะกระทำ/แสดงออกในหลายช่องทาง เช่น มีทั้งช่องทางแบบวาระประจำ (Regular channel) เช่น กำหนดเอาไว้เป็นเวลาแน่นอนว่า จะต้องมีการสืบชะตาเมืองประจำปี กับช่องทางแบบวาระโอกาสพิเศษ/วิกฤติ (Occasional channel) เช่น เวลาที่เกิดเจ็บป่วย ได้รับความอุบัติเหตุ ต้องการการบรรณาการศาลกล่าว เป็นต้น

การออกแบบให้มีช่องทาง/วาระโอกาสแสดงออกที่หลากหลายเช่นนี้ ทำให้มีหลักประกันว่า หากสูญเสียช่องทางใดช่องทางหนึ่งไป ก็ยังคงเหลือช่องทางอื่นๆเอาไว้ เช่น หากไม่มีการสืบชะตาประจำปี ก็ยังคงเหลือการสืบชะตาในยามที่ชีวิตมีปัญหา เป็นต้น

(8.6) ศักยภาพที่ยืดหยุ่นในการปรับเปลี่ยนพื้นที่และเวลา สำหรับสื่อพื้นบ้านประเภทประเพณี/พิธีกรรมนั้น จะต้องมิตีของเวลาและสถานที่เป็นองค์ประกอบสำคัญ และในอดีตนั้น การกำหนดเวลาและสถานที่มักจะเป็นไปอย่างเข้มงวด (เนื่องจากสถานภาพที่สำคัญและสูงส่งของสื่อพื้นบ้าน) แต่ในอีกด้านหนึ่ง สื่อพื้นบ้านก็มี "ความยืดหยุ่น" (Flexibility) ทำให้เกิดการ "ยอมงอแต่ไม่หัก" ฉะนั้นในสภาพการณ์ปัจจุบันที่สื่อพื้นบ้านมีฐานะเป็นรอง ประเพณี/พิธีกรรม

พื้นบ้านจำนวนมากจึงได้ยึดหยุ่นปรับเปลี่ยนพื้นที่และวัน/เวลาให้สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริง ตัวอย่างเช่น ประเพณีค้ำโพิค้ำไฮที่กล่าวถึงมาแล้ว เมื่อลูกหลานอพยพไปหางานทำที่กรุงเทพและไม่อาจมาร่วมงานค้ำโพิค้ำไฮได้ในเวลาเดิม ผู้เฒ่าผู้แก่ก็ได้เลื่อนการจัดงานประเพณีค้ำโพิค้ำไฮไปไว้ในวันสงกรานต์ ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่เหมาะสมในหลายๆประการ เริ่มตั้งแต่เป็นช่วงเวลาที่คนหนุ่มสาวจะกลับมารวมตัวกันที่หมู่บ้าน เนื้อหาของประเพณีสงกรานต์ที่เน้นการแสดงความกตัญญูรู้คุณต่อบิดามารดาและญาติผู้ใหญ่ก็เป็นไปในทิศทางเดียวกับประเพณีค้ำโพิค้ำไฮ เป็นต้น

(8.7) การเพิ่มกิจกรรมใหม่ๆในช่องทางเดิม ดังที่กล่าวมาแล้วว่า สื่อพื้นบ้านนั้นเป็นสื่อที่ถือกำเนิดมาครั้งคนรุ่นบรรพบุรุษ ดังนั้น ลักษณะการออกแบบกิจกรรม รวมทั้งรสนิยม/จริต (Taste) ที่บรรจุ (Embedded) อยู่ในตัวสื่อพื้นบ้านจึงออกแนวแบบ "คนโบราณ" เช่น กิจกรรมส่วนใหญ่จะเน้นการเข้าวัด ฟังเทศน์ฟังธรรม ทำสมาธิ ช่วยกันทำเครื่องเช่นสังเวช ฯลฯ หรือแม้แต่กิจกรรมที่ให้ความสนุกสนาน เช่น การละเล่น ดนตรี ฟ้อนรำ ฯลฯ ก็ยังมีกลิ่นอายแบบคนสมัยก่อน แต่หากเราเชื่อถือแนวคิดของนักวิชาการเช่น P.Bourdieu ที่ว่า มนุษย์ในแต่ละรุ่นวัยมีแนวโน้มที่จะแสดงการกระทำ (Habitus) และมีรสนิยม (Taste) ที่เฉพาะตัวในแต่ละรุ่นแล้ว เราก็คงจะคาดเดาได้ว่า รายการส่งมอบมรดกสื่อพื้นบ้านนี้ ทางฝ่ายผู้ส่งคงจะส่งให้ทั้งหมด แต่ทางฝ่ายผู้รับอาจจะรับได้เป็นบางส่วนเท่านั้น

R.Williams นักวิชาการด้านวัฒนธรรมศึกษากล่าวยืนยันว่า ทุกครั้งที่มีการ "สืบทอด/ถ่ายทอด" นั้น (Transmission) จะต้องมีการ "ปรับเปลี่ยน" (Transform) เป็นส่วนหนึ่งอยู่ด้วยเสมอ ฉะนั้นมรดกทางวัฒนธรรมที่ส่งทอดมารุ่นต่อรุ่น จึงมีการปรับเปลี่ยนบางส่วนอยู่แล้วในความเป็นจริง อย่างไรก็ตาม ด้วยลักษณะทวิลักษณ์ของวัฒนธรรม (Duality of Culture) ที่จะต้องมีทั้งด้านหัวและด้านก้อย คือในขณะที่มีความจำเป็นต้องปรับเปลี่ยน ก็ต้องอนุรักษ์คุณลักษณะดั้งเดิมเอาไว้ด้วย

ลักษณะทวิลักษณ์ดังกล่าวได้แปรมาเป็นต้นทุนทางวัฒนธรรมอย่างหนึ่ง โดยการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดสื่อพื้นบ้านเช่นประเพณีพิธีกรรมจึงมักจะมีคุณลักษณะที่เอาใจทั้งคนรุ่นเก่าและคนรุ่นใหม่ ในการทำกิจกรรมของภาคีในโครงการสพส. แม้แต่ในยุคก่อนหน้าที่จะมาร่วมงานกับสพส. ผู้เขียนได้พบว่า เจ้าอาวาสหลายแห่งจัดทำประเพณีดั้งเดิมของชุมชนที่มีทั้ง "การไหว้พระ ฟังเทศน์ สรงน้ำพระ" เพื่อเอาใจคนโบราณ และในเวลาเดียวกันก็มีกิจกรรม "แข่งขันกีฬา มีดนตรีลูกทุ่ง สอยดาวชิงรางวัล" เพื่อเอาใจคนรุ่นใหม่

และเมื่อวิเคราะห์รูปแบบการทำกิจกรรมของภาคีเมื่อมาร่วมงานกับสพส. ก็จะเป็นรูปแบบการผสมผสาน (Hybridization) ระหว่างการผนวกกิจกรรมแบบดั้งเดิมกับกิจกรรมแบบ

ใหม่ ๆ สไตล์แปลก ๆ ในการสืบทอดสื่อพื้นบ้านที่เจริญรอยตามต้นทุนทางวัฒนธรรมเดิมมา เพียงแต่อาจจะ**มีระดับที่เข้มข้นขึ้น** เช่นในการจัดงานเทศน์มหาชาติที่วัดศรีสุพรรณ จ. เชียงใหม่ นั้น นอกจากจะมี**รูปแบบกิจกรรมแบบโบราณแล้ว** ผู้ไปชมงานก็ยังสามารถเห็นการจัดบอร์ด นิทรรศการ การมีเวทีเสวนา การมีสตูดิโอฉายหนัง ฯลฯ ซึ่งเป็น**รูปแบบกิจกรรมของคนรุ่นใหม่** ในแง่นี้การสืบทอดสื่อพื้นบ้านทุกครั้ง จึงเท่ากับเป็นการ "เปิดพื้นที่หรือเปิดกิจการ" ให้ทั้งคนรุ่นเก่า และคนรุ่นใหม่ได้นำเอาต้นทุนทางวัฒนธรรมของตนเองเข้ามาร่วมสมทบทุนในการสืบทอดครั้ง นั้น ๆ กระบวนการดังกล่าวนี้จึงจะทำให้คนรุ่นใหม่เกิดความรู้สึกเป็นเจ้าของ (Sense of belonging) สื่อพื้นบ้าน เพราะได้ "ร่วมสร้างมาด้วยกัน" อันเป็นกุศโลบายเดียวกับที่คนโบราณใช้ในการก่อสร้าง วัด สร้างศาลา สร้างสิ่งต่างๆที่เป็นของส่วนรวม/สาธารณะ

(8.8) ความพยายามในการ "ประคองรูปแบบ" เอาไว้ ดังที่ได้กล่าวเอาไว้ข้างต้นบ้างแล้วว่า วัฒนธรรมนั้นจะประกอบด้วยส่วนที่เป็น "เนื้อหา/คุณค่า/ความหมาย" และส่วนที่เป็น "รูปแบบ" ที่เป็นเสมือนกล่อง/ภาชนะที่บรรจุเอาไว้ โดยที่น้ำ(เนื้อหา)จะดำรงอยู่ด้วยตัวเองโดยปราศจากรูปแบบไม่ได้

และเมื่อสพล.ได้ร่วมกันตรวจสอบสภาพอากาศของสื่อพื้นบ้านก่อนการลงมือทำกิจกรรม ก็มักจะพบอยู่เสมอว่า อากาศที่เป็นอยู่ของสื่อพื้นบ้านท่ามกลางการปะทะกับกระแสเบียดขับจากพลังภายนอกก็คือ การธำรงรักษาเอาไว้ให้เหลือแต่ "รูปแบบ" แต่ทว่าปราศจาก "เนื้อหา/คุณค่า/ความหมาย" โดยเฉพาะในการ**รับรู้ของชุมชน** (Subjective dimension) ดังเช่นที่พัชรินทร์ (2549) ผู้ทำโครงการสืบชะตาบ้านวังสิงห์คำ จ. เชียงใหม่ รายงานว่า แม้ว่าจะมีการทำพิธีกรรมสืบชะตา แต่หากว่าไปซักถามบรรดาอุ๊ยทั้งหลายที่เข้ามาร่วมทำพิธีว่า สิ่งของแต่ละอย่างหรือกิจกรรมในแต่ละชั้นตอนนั้นมีความหมายอะไร มีคุณค่าอย่างไร จะพบว่าบรรดาคนเฒ่าคนแก่เหล่านั้นจะ**ไม่มีความรู้**เลย ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ที่เรียกว่า "เข้าร่วมงานพอดีเป็นพิธี"

ในการตีความปรากฏการณ์ "**หลงเหลือแต่รูปแบบหากปราศจากเนื้อหา**" นั้น ในทัศนะของโครงการสพล.จะมองว่าเป็น "การขาดทุน" เพราะส่วนเลี้ยวที่สำคัญของวัฒนธรรมได้ หล่นหายไป อย่างไรก็ตาม หากใช้ทัศนะของท่านพระธรรมปิฎกที่แสดงไว้ในหนังสือเรื่อง "**พิธีกรรมใครว่าไม่สำคัญ**" (2537) จะพบว่า พระธรรมปิฎกตีความว่า การที่พิธีกรรมหลงเหลือแต่รูปแบบนั้นก็ยังไม่ถือว่าดีว่า "หายไปหมดทั้งเนื้อหาและรูปแบบ" เพราะหาก**รูปแบบยังคงดำรงอยู่** ก็สามารถเป็น "ต้นทุน/จุดเริ่มต้น" ที่พื้นฟูเนื้อหาขึ้นมาได้ แต่หากรูปแบบสูญสลายไปแล้ว (ซึ่งก็หมายความว่า เนื้อหาจะประคองตัวไม่ได้อยู่แล้ว) การประกอบรูปแบบขึ้นใหม่นั้นเป็น กระบวนการที่ยากลำบากและต้องใช้เวลายาวนานที่เดี๋ยวกว่าจะได้รูปแบบที่ลงตัวได้ที่และตกผลึก รูปแบบที่หลงเหลืออยู่จึงนับว่าเป็น**ต้นทุนทางวัฒนธรรมที่มีความสำคัญระดับยิ่งยวด**

(8.9) บทบาทหน้าที่ของสื่อพื้นบ้าน: ต้นทุนที่ไม่อาจจะทดแทนได้ ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นถึงความสัมพันธ์ระหว่างบริบทชุมชนกับสื่อพื้นบ้านที่มีต่อกันและกัน ซึ่งหากพิจารณาจากปากฝั่งของสื่อพื้นบ้านแล้ว ความสัมพันธ์ที่สำคัญของสื่อพื้นบ้านที่มีต่อชุมชนก็คือ การแสดงบทบาทหน้าที่บางประการที่เป็นประโยชน์ต่อชุมชน และในแง่นี้ เมื่อครั้งอดีต สื่อพื้นบ้านเกือบจะรับบทบาทหน้าที่ทุกอย่างที่ชุมชนต้องการ พุดด้วยภาษาสมัยใหม่ก็คือ ไม่ว่าชุมชนจะมีความต้องการอะไร สื่อพื้นบ้านก็จะ "เดี๋ยวจดให้"

และดังที่ได้กล่าวมาแล้วเช่นเดียวกัน ในท่ามกลางกระบวนการสร้างความทันสมัยนั้น (Modernization) ก็ได้เกิดสถาบันใหม่ๆ ที่เข้าไปตั้งหน้าที่ที่สื่อพื้นบ้านเคยกระทำมา เช่น โรงพยาบาลไปตั้งหน้าที่รักษาพยาบาล โรงเรียนไปรับทำหน้าที่อบรมบ่มเพาะเด็กๆ แทน ฯลฯ จนกระทั่งสื่อพื้นบ้านแทบจะหมดบทบาทหน้าที่และพลอยหมดความหมายหรือความสำคัญตามไปด้วย

อย่างไรก็ตาม เจียรชัย (2547) ได้ตั้งข้อสังเกตว่า ทั้ๆที่มีสถาบันใหม่ๆเกิดขึ้นมาเป็นดอกเห็ดแล้ว แต่เพราะเหตุใดสื่อพื้นบ้านเช่นโนรา หนังตะลุงจึงยังคงสามารถดำรงอยู่ และในบางพื้นที่ยิ่งกลับเฟื่องฟูมากยิ่งขึ้น ซึ่งเจียรชัยได้ให้คำอธิบายว่า เนื่องจากบรรดาสถาบันใหม่ๆที่เกิดขึ้นมานั้นไม่สามารถจะทำบทบาทหน้าที่ได้ตามสัญญา เช่น สถาบันเศรษฐกิจแบบใหม่ไม่ได้ให้หลักประกันชีวิตที่ดีต่อชาวบ้าน ระบบการศึกษาที่เน้นการแข่งขันกลับยิ่งสร้างความตึงเครียดให้แก่เด็กและเยาวชน ฯลฯ ฉะนั้น ท่ามกลางปัญหาทั้งเก่าและใหม่ที่เข้ามารุมเร้าเช่นเดิม (หรือหนักหน่วงกว่าเดิม) แต่ทว่าสถาบันใหม่ๆที่เคยสัญญาก็กลับทำไม่ได้ตามสัญญา ชุมชนจึงหันมาหา "น้ำพริกถ้วยเก่า" คือสื่อพื้นบ้าน ดังนั้น บทบาทหน้าที่ของโนราในแง่ของพิธีกรรมที่บนบานศาลกล่าว/สะเดาะเคราะห์/รักษาพยาบาล จึงเป็นต้นทุนที่ไม่อาจจะหาสิ่งอื่นมาทดแทนได้ (เช่นเดียวกับบทบาทการธำรงรักษาอัตลักษณ์ของชุมชน)

(8.10) ต้นทุน "การมีส่วนร่วมของทุกคน/ทุกกลุ่มในชุมชน" หากเราลงมือวิเคราะห์คุณลักษณะของสื่อพื้นบ้านเมื่อครั้งอดีตโดยใช้เกณฑ์เรื่อง "การมีส่วนร่วม" เข้าไปเป็นตัวตรวจวัด เราก็จะพบว่า สื่อพื้นบ้านประเภทสื่อการแสดง/ประเพณีพิธีกรรมนั้นมักจะถูกออกแบบมาเป็น "พื้นที่สาธารณะ" ที่เปิดโอกาสให้คนทุกกลุ่มทุกรุ่น ทุกเพศวัย ทุกชนชั้นในชุมชนได้เข้าไปมีส่วนร่วมโดยมีการแบ่งบทบาทหน้าที่/มีการแบ่งงานกันทำ (Division of labour) เช่นในประเพณีการทอดกฐินแบบชาวส่วย "ถวดแทน" จะต้องมีการจัดกลุ่มพ่อบ้านที่ช่วยกันทำองค์แทน กลุ่มแม่บ้านช่วยกันทำขนม กลุ่มหญิงสาวและชายหนุ่มฝึกซ้อมการรำตักได้ กลุ่มผู้สูงอายุชายและเด็กวัยรุ่นชายรำมวย ฯลฯ ระบบการแบ่งงานแบบรับประกันว่าคนทุกกลุ่ม/เพศ/วัยจะได้เข้ามามีส่วนร่วมดังกล่าวนี้ นับว่าเป็นต้นทุนวัฒนธรรมที่สำคัญอย่างยิ่ง

จากตัวอย่างที่ยกมาข้างต้นนี้แสดงให้เห็น "หน้าตัก/ต้นทุนทางวัฒนธรรม" ของชุมชนในท่ามกลางสภาวะที่กำลังต้องเผชิญหน้ากับแรงปะทะจากภายนอก ซึ่งตัวอย่างดังกล่าวนี้เป็นเพียงส่วนเสี้ยวเล็กน้อย ซึ่งยังรอคอยการศึกษาค้นคว้าอีกมาก แต่ข้อมูลดังกล่าวก็เป็นประจักษ์พยานที่ยืนยันว่า ชุมชนนั้นได้สั่งสมต้นทุนทางวัฒนธรรมที่อาจจะตกผลึกอยู่ในตัวบุคคล สิ่งของ กระบวนการกระทำ วัตถุ เครื่องใช้ สถานที่ เวลา ภูมิรัฐภูมิปัญญาต่างๆของชุมชน เป็นต้น

เอกสารอ้างอิง

อ่านเพิ่มเติมรายละเอียดของโครงการสื่อพื้นบ้านสื่อสารสุขได้จากหนังสือชุดของโครงการ 6 เล่ม ดังนี้

1. กาญจนา แก้วเทพ และเรียมรชย์ อิศรเดช (2549)
สื่อพื้นบ้านชาวบ้านรับงานสุขภาพ
2. กาญจนา แก้วเทพ และคณะ (2549)
เริ่มคิดใหม่สู่ทำใหม่ กับงานสื่อพื้นบ้านเพื่องานสร้างเสริมสุขภาพ
3. กาญจนา แก้วเทพ และคณะ (2549)
ปฐมบทแห่งองค์ความรู้เรื่องสื่อพื้นบ้านสื่อสารสุข
4. กาญจนา แก้วเทพ และคณะ (2549)
ขับเคลื่อน คัดกรอง ตระหงุดู: สื่อพื้นบ้านสื่อสารสุข
5. กาญจนา แก้วเทพ และคณะ (2549)
ยึดหลักปักแน่นกับงานสื่อพื้นบ้านสื่อสารสุขภาพ
6. กาญจนา แก้วเทพ และคณะ (2549)
สื่อพื้นบ้านแข็งแกร่ง สุขภาวะชุมชนเข้มแข็ง

ส่วนชื่อโครงการของภาคีสหส. นั้น ดูได้จากหนังสือ
จากหนึ่ง...ถึงหลายร้อยรวมในไร่สหส., 2550.

บรรณานุกรม

1. กาญจนา แก้วเทพ (2549)

"ความคิดความอ่าน: ศึกษาสื่อพื้นบ้านแบบนิเทศศาสตร์" ใน **จักรวาลวิทยา: บทความเพื่อเป็นเกียรติแด่นิธิ เอียวศรีวงศ์**, ธเนศ วงศ์ยานนาวา (บรรณาธิการ), สำนักพิมพ์มติชน.
2. เขียวชัย อิศรเดช และคณะ (2547)

ศักยภาพของโนราในการพัฒนาท้องถิ่น, รายงานการวิจัยของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว).
3. ประยุทธ์ วรรณอุดม (2550)

"กระบวนการต่อรองของหมอลำและผู้ชมหมอลำที่มีต่อบทบาทและอิทธิพลของระบบอุตสาหกรรมวัฒนธรรม", วิทยานิพนธ์ดุษฎีบัณฑิต คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
4. ปราวณา จันทร์พันธุ์ (2546)

"เจ้าแม่เกาะจิก: ระบบความเชื่อในชุมชนประมง" ใน **เจ้าแม่ คุณปู่ ช่างซอ ช่างฟ้อน และเรื่องราวด้วยพิธีกรรมและนาฏกรรม**, ปรีดา เฉลิมเผ่า กอนันต์กุล (บรรณาธิการ) ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร.
5. พระธรรมปิฎก (2537)

พิธีกรรมใครว่าไม่สำคัญ, มูลนิธิพุทธธรรม.
6. พัชรินทร์ เหมมาลา (2549)

"โครงการสืบสานการสืบชะตาแม่น้ำจาววังสิงห์คำ อ.เมือง จ.เชียงใหม่", ได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.)
7. ไชยจิวัฒน์ บุญประดิษฐ์ และคณะ (2547)

"การสื่อสารกับการสร้างความเข้มแข็งของชุมชนบ้านครัวในกรณีพิพาทโครงการก่อสร้างถนนรวมและกระบวนการจราจร", รายงานการวิจัยของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)
8. สมสุข หินวิมาน และคณะ (2547)

"เครือข่ายการสื่อสารกับศักยภาพการดำรงอยู่ของชุมชน ศึกษากรณี ต.ทุ่งขวาง อ.พนัสนิคม จ.ชลบุรี" รายงานการวิจัยของสกว.
9. เอกวิทย์ ณ ถลาง (2545)

ศักยภาพในไทวี่, มูลนิธิวิถีวรรณ.

ภาษาอังกฤษ

1. Bauman, R., (ed) (1992)
Folklore, Cultural Performances and Popular Entertainment New York: Oxford University Press.
2. Bendix, R. (1977)
In Search of Authenticity: The Format of Folklore Studies, The University of Wisconsin Press, Chapter 7.
3. Day, A. (2006)
Community and Everyday Life, Routledge.
4. Jayaweera, N. (1996)
Folk Media and Development Communication Myths and Realities, Asian Social Institute, Manila, Philippines.
5. Swartz, D. (1997)
Culture and Power: the Sociology of P. Bourdier, Chicago: The University of Chicago Press.